

A FÉRFIVISELET ÉS SZABÁLYAI

A FÉRFIVISELET TÖRTÉNETI ALAKULÁSA

A férfiviselet általános szerkezetén belül bekövetkező változások nem körvonalazhatóak a nőiéhez hasonló egyértelműséggel. Noha egyes állomásai megállapíthatóak, időhöz kötésük több bizonytalansággal jár. Erősebb volt a konzervativizmusa, és az anyaghasználat, a ruhaszabás és díszítés szorosabb összefüggésben állt az egyénnek a határőrkatonaságnál elfoglalt helyével, rangjával. A fejedelemségek korában rangosabb felszerelés és öltözet beszerzése a katona feladata és társadalmi emelkedésének záloga volt, aminthogy az elszegényedése rendfokozati leértékelődéssel járt. A népviselet és az egyenruha ugyanis alig különbözött egymástól. A hatóságok az egyenruha alakításába csak olyan értelemben szóltak bele, hogy elvárták, sőt megkövetelték annak jó állapotban tartását és szerkezetének, valamint díszítésének a megfelelő alakulathoz való igazítását. „Úgy látszik – írja a XIX. században NAGY Imre – hogy a primipilus és pyxidárius rendeknek a régi korban is megvolt a magok színük. A köpönyeg, de valószínűleg más felsőruha is rang szerint fehér, kék vagy vörös posztóból készült.”¹ A mustrán ellenőrizték, hogy mindenkinek „rendi szerint való köntöse” van-e. Apafi Mihály 1678 nyarán elrendelte a „jó készüllettel” való táborba szállást. Azokat, akiknek nem lesz jó fegyverük és ruhájuk, örökös jobbágysággal fenyegette.

¹ KRESZ 1956. 129.; SZILÁGYI 1854. 102.

Utolsó fejedelmek arra is rászorították a székelyeket, hogy „cepőkben, bakancsban, s ne bocskorban gyülekezzenek a hadba”.² Ez a felülről történő beavatkozás a következő században még nagyobb hangsúlyt kapott. A székely határőrezredek megszervezésekor Mária Terézia, takarékosági okokból, úgy határozott, hogy „a nemzeti viselet maradjon meg, csak a zeke szegője legyen sárga ... ruhájuk egyenruhává alakíttassék át”³ „... Az egyenruha a népies öltözethez mindinkább alkalmazkodjék, és minél olcsóbb legyen, vagyis tartsák meg a viselni szokott fehér harisnyát (t.i. nadrágot), a zekét (rövid posztókabátot), a fehér mellényt (seu Leibli), a csákót, a zeke színe határozott színű legyen ... A felső köntös egyik a másikkal hasonlólag készíttessék és annak ujjára és gallérjára való kicsiny hajtékja a regementtől rendelendő színű legyen.”⁴

A divatváltozás általános erővonalai azonban a Székelyföldön is érvényesültek, s hatásukat a katonai egyenruha alakulására is kifejtették. Ez a folyamat nem annyira az anyagok kicserélődésében, mint inkább a meglévő ruhadarabok szabásbeli átalakulásában mutatható ki. A határőrkatonai szervezet felbomlása után a korábbi ezredbeosztás jegyei, valamint a más rendi jegyek még egy darabig tovább éltek, és a rendi korlátozó tényezők megszűntével a korábbinál gazdagabb hajtásokat eresztettek.

Az 1848-tól bevezetett kötelező katonáskodás, valamint az iskolai oktatás egyaránt hozzájárultak egyes elavultnak számító viseleti szokások felszámolásához. Ezek az intézmények erélyesen felléptek pl. a hosszú, zsírozott hajviselet ellen. Ettől kezdve vált általánossá a rövidre nyírt haj.

² IMREH – PATAKI 1992. 53–54.

³ GARDA 1994. 59.

⁴ SZÁDECZKYtől idézi NAGY 1972. 219., 221.

A határőrszervezet 1848-tól megszűnt, tehát az „egyszerre népviselet és egyenruha” jelentőségét veszítette, elemei azonban, akárcsak más, szintén idejétmúlt rendi megkülönböztető sajátosságok, még hosszú időn át tovább éltek, még sokáig emlékeztettek eredeti társadalmi és táji jelentésükre, s csak fokozatosan veszítették el rendi érvényességüket, és értelmeződtek át, szorultak vissza az elzártabb vidékek lakói, aztán az öregek, majd a volt jobbágyok, a kortárs szegények, majd a társadalom peremén élők körébe. E folyamatot késleltette az általános szegénység, ami az önellátás fennmaradása – s ezzel a kezdetleges szabásformák konzerválása – irányába hatott, továbbá a falusi ruházati iparosok szerepének növekedése. Utóbbit a varrógépek elterjedése is lehetővé tette. A vidéken dolgozó szabók helyi stílusokat alakítottak ki. E szakemberek révén a városias, rézsútos vállvarrású, karöltős, testhez álló ruhafélék – a lajbi, az ujjas – helyi változatai léptek a korábbi ünneplő jellegzetes tartozékai helyébe. 1840–1860 körül az udvarhelyszéki legények még bokrétás kalapban, cifra mellesbundában, míg a férfiak vállukon zekében ünnepeltek, de a cifrabunda alá már flanelujjast vettek. Nemsokára már a szóttes- vagy posztólajbi és ugyanolyan ujjas lett, harisnyával és magyar szárú csizmával a ruházatuk: a két-három rend közül az egyik, a díszesebb és leginkább megkímélt ünnepinek.

A ruházati tilalmak feloldódása a társadalom egykori alávetettjeiben a korábbi vágyak túlhajtott beteljesítését tette lehetővé, így felébresztette bennük a tobzódó díszítés iránti igényt. Talán ennek tulajdonítható, hogy a zsinórozás ugyanott virágzott ki, ahol a XIX. század elején szegényes ruházatról tanúskodnak a cselédbérek. Az egykor rangosabb székelyek viszont előljártak az újításokban: a kisenemesi lakosságú hodosiak, szemben a rétegzettebb társadalmú Jobbágytelke lakóival, az első világháború után már

nem hordták „székely viseletüket”. A karöltős ujjast Maros-
széken először a veteménnyel piacozó „murokországiak”
viselték, majd ugyanők már csak városi ruhákat hordtak, a
háromszékiek nemkülönben. Az iparosodás következtében
a divatváltozások felgyorsultak: a priccses nadrágtól és
zakótól, a helyben szabatott pantallós rendruháig és vele a
kemény szárú csizmától a legkülönbözőbb divatú csizmákig
és cipőig vezetett az út. Végül a konfekcióipar győzedel-
meskedett. Ez azonban nem jelenti azt, hogy szürke posztó-
ból újabb divatú priccses nadrágot, lajbit, kurtit ne varrat-
nának viselőnek. Bár nem díszes, ez is viselet még, hiszen
közösségi és hagyományos, miközben városon régóta a
pantallós öltöny vagy a farmernadrág járja. (Bizonyos
szabályok a konfekciós ruhák viselési szabályaiban is meg-
őrződtek, pl. a ballonkabát a városiak számára viselő, a
falusiak számára ünneplő tavaszi kabát.)

A továbbiakban e változások részleteit fogjuk megvizs-
gálni.

A FÉRFIVISELET ELEMELI ÉS JELENTÉSÜK VÁLTOZÁSA

Haj- és fejviselet

A férfi hajviselet az utóbbi négy évszázad alatt többször
változott. A XVII. század folyamán a főurak keleties, törö-
kösen borotvált, üstökös frizurát viseltek: „Ki-ki inkább
leberetváltatta, s úgy üstököt hagytanak magoknak, azt
szépen felkötötték, s abban gyönyörködtek, mennél na-
gyobb csomót köthettek az üstökükön.”⁵ Lövétén az öre-
gek még 1870 táján is *csimbókosan* jártak: „Elöl–hátral nyírták

⁵ APOR 1972. 35.

a hajukat, a halántéknál meghagyták és ezt, a fülhajat megcsavarintva csimbókra kötötték.”⁶ A XVII. század közepén, francia mintát követve⁷, az erdélyi férfiak, főként a bécsi, ill. pesti vagy közelebbi városi divatot ismerő nemesek, polgárok⁸ és diákok is kezdték vállig növelni hajfürtjeiket: „az, kinek, ritkán, nagy haja volt, azt szépen lebecsátotta”.⁹ A „náj módi” szellemében a hosszú hajat pántlikával, zsinórral lófarokba kötötték vagy zacskóba varrták, sokan *czopfot* (hajfonatot), esetleg vendéghajat viseltek. Ez lassanként már az egyszerűbb emberek körében is elterjedt: 1797-ben Sepsiszentgyörgyön már tiltani kellett „a béres- vagy parasztember befont vagy betekert hajat ... viselni ne merészeljen”.¹⁰ A copfos hajviseletet a Mária Terézia felállította határőrezredekben erőszakkal szüntették meg,¹¹ és a XVIII. század végén már a kézdimárkosfalvi református deák haja is kurtúra volt nyírva.¹² Ez utóbbi újítástól azért idegenkedtek az emberek, mivel a hosszú hajhoz a szabadság, a vágotthoz a szolgaság képzetét társították Európa-szerte.¹³ A határőrségbe be nem sorolt udvarhelyszékiek ezért is ragaszkodtak a fonatlan bogos üstökhöz vagy a *bogozott tyikához* (copf).¹⁴ 1848-tól kezdve ismét hatósági kényszert alkalmaztak: a katonai szolgálatot teljesítőket, a tanulókat kötelezték az élőködők ellen zsírozott

⁶ HAÁZ 1929. 439.

⁷ SZENDREI 1908. 100.

⁸ Legalábbis SCHEINT szerint az előkelő nemesek és polgárok öltözete a bécsi divat szerint igazodik. Feltehető, hogy ebbe hajviseletük is beleértendő. NAGY 1972. 267.

⁹ *Régi erdélyi viseletek* 1990. 67. tábla; APOR 1972. 35.

¹⁰ DÁVID József forrásközlését idézi NAGY 1972. 267.

¹¹ NAGY Imrét idézi KRESZ 1956. 205.

¹² VAJDA 1944. 541.

¹³ KÖVÁRI 1860. 24.

¹⁴ GARAY 1911. 97–99., NAGY 1857.; KRESZ 1956. 128.

hosszú hajuk lenyírására. Oláhfaluban „a lelkész és iskola-
mester ... a vadság jelének nézvéen, iszonyú irtóháborút
kezdttek az üstökök ellen”.¹⁵ Amíg a férfiak befont haját
viseltek, annak kibontása – akárcsak a nők esetében – a
gyász jele volt: „Egy a közel rokonok, vagy a falu tekin-
télyes egyénei közül szabályosan lóra ül, ... a lovon ülő
kibontott üstökkel (mit Atyhán még most is viselnek) lova-
gol a koporsó előtt...”¹⁶ Végül meghonosodott a rövid haj,
előbb csak a fület takaró, egyenes *körhaj*, aztán a csaknem
kopaszra nyírt *sörtehaj*, majd kicsit hosszabb, fésült *frizura*
formájában. Jellemző, hogy az előző forma előbb a házas-
embereket különböztette meg a legényektől – így Koron-
don¹⁷ – majd már inkább csak a fiatalkori szokásait meg-
őrző idősebb generációt.¹⁸ Századunk második felének
néprajzi gyűjtései már csak a fazék pereme körül, juhnyíró
ollóval nyírt, *megbütült*, a sapkára *visszakondorított körhaj*
emlékét tudták regisztrálni – ez Kászonban a múlt század
végének, Udvarhelyszék némely elmaradt falujában viszont
az 1920-as éveknek öregjeit jellemezte. Általánosabb korszakunkban a rövid *sörtehaj*, háromszéki nevén *kefe-*
csikófrizura, amit a legények, újdonsült házasemberek *félre-*
fésült frizurája az öregek és gyermekek megkülönböztető
jelévé tett.¹⁹ Végül már minden korosztály az utóbbit
választotta.

A hosszú hajhoz *szakáll* és *bajusz* illet: „Mind felső–alsó
rendbéli ember, mihelyt megházasodott, az szakállát meg-
hagyta, s holtáig úgy viselte ... Ha valaki abban az időben [a

¹⁵ ORBÁN 1868. 74.

¹⁶ ORBÁN 1868. 140.

¹⁷ HAÁZ 1993a 74.

¹⁸ 1868-ban már csak néhány idősebb ember viseli.

¹⁹ NAGY 1972. 243–244.; HAÁZ 1993a 74. és saját gyűjtések.

XVII. században] az szakállát leberetváltatta, nem beretváltatta az haját is egyszersmind, az csúf volt ... Az bajusza az száját némelyiknek egészen befogta, abban soha semmit el nem vágtak, sőt, mikor ivutt némelyik, megtölt a bajusza s beszoppantotta.”²⁰ „Bár nagy szakállt viseltek, bizonyos idomítás alatt tarták. Mikor át kezdék engedni a természetnek, annak volt a jele, hogy a nemzet elégtelen ... Ha meghagyák, gyásznak volt kifejezése.”²¹ A borotválkozás a XVIII. század elején az osztrákok iránti lojalitás jele volt. Ezt a jelentését fokozatosan elveszítette, „mígnem a nemzet 1825-ben történt felébredése a szakállviselést ismét életbe lépteté, a 48-i forradalom pedig végkép helyreállította”.²² E politikai tartalma végül elhomályosult. Az 1920-as években HAÁZ Ferenc Rezső Lövétén már csak alig néhány öregembert látott az arc és áll peremén nevelt, szabályosan nyírt *Kossuth-szakállal*.²³

Ezzel szemben a bajusz hosszasabban megmaradt etnikus szimbólumként: „Nem is magyar ember, ha nincs bajusza” – mondták pl. a csernátóniak a két világháború között. A *magyaros bajuszt* Felsőrákoson *kisírtették, megpödörítették*. Formáját az illatos zsíros kenőcs, a *bajuszpedrő* rögzítette. Az első világháborúig általános volt viselete, a peremvidékeken tovább is. Háromszéken fokozatos kiszorulását a *rövidre nyírása, stuccolása* előzte meg. Kászonban NAGY Jenő még az ötvenes években is jellemzőnek találta, de már *stuccolt* formájában. Sóvidéken is csak legújában követik a fiatalok a divatot”. A ma viselt bajusz általában rövid.²⁴

²⁰ APOR 1972. 32.

²¹ KÖVÁRI 1860. 23.

²² KÖVÁRI 1860. 23–24.

²³ HAÁZ 1929. 440.

²⁴ NAGY 1972. 244.; HAÁZ 1993a 74.

A nőktől eltérően a férfiak általában családi állapotuktól függetlenül fejrevalót is viseltek. Már a csecsemő fejére *főkötőt*, előbb *kendőt* vagy *gyermeksapkát* (pl. az udvarhelyszéki Siklódon),²⁵ majd az iskolására *kalapot*, ill. *kucsmát* tettek. A kisgyermek fejrevalója régiesebb volt, mint a felnőtteké. Az iskolás is hétköznap apja *körbenyírt karimájú*, elnyűtt fejfedőjét viselte, s csak ünnepre kapott saját, új kalapot. Az a férfi, aki szabad ég alatt a fejét fedetlenül hagyta, általában ezzel gyászát fejezte ki. E jelentéstartalom elhomályosulását jelzi, hogy századunk első felében némelyek – még idős férfiak is – fedetlen fejjel álltak a fényképezőgép lencséje elé. A fejfedő viselőjét a sírig követte: a halottal süvegjét, kalapját vagy kucsmáját is eltemették. Így volt ez már a XVII. században is: „mikor megholt az férfi, ... süveget vontanak az fejekben, úgy tették koporsóban s temették el”.²⁶

Az iparosok készítette fejrevalók formáját a viselők csak közvetve, igényeikkel befolyásolták, viselésükre nézve azonban már közösségi szabályokat érvényesítettek. A XVII. században a *süveg* volt a divatos fejrevaló. A főurak pompára *nyusztos-* (prémes), ékköves, sas- vagy darutollas selyem- vagy *bársonysüveget*, közönséges alkalmakra fekete selyemből való *duplasüveget* tettek fel. A nemesek hétköznapi fejrevalója a fekete bárángyapjú prémtelen *egyessüveg*, ifjajké nyárára hasonló, de csákós (ferdén vágott karimájú),

²⁵ HAÁZ 1993a 78. Ezt a hengeres formájával, lapos tetejével, karton köré vont bársony-, ill. szöttes anyagával a török fezzre emlékeztető fejrevalót a keresztanya készítette.

²⁶ APOR 1972. 31.

ezüst vagy selyemzsinórral övezett fekete süveg, forgóval²⁷. A közrendűek fekete báránygyapjú *posoni egyessüveget* viseltek.²⁸ A kászoni székelyek rangját jelezte, hogy 1650–1750 közt a *sokadalomban* gyakorta vásároltak *veres (kelme) süveget*, még a segesvári országgyűlésen parasztok számára tiltottnak nyilvánított díszesebb *nyestes süveget* is.²⁹ A katonák *csákónak* nevezett „csákós süveget” viseltek.³⁰ Menasági Jakab Sigmund 1783-ban kettőt hagyott utódaira, egy *újat* és egy *avadagot* (régit). Az ilyen csákó 1833-ban része volt a 2. székely gyalogezred egyenruhájának.³¹ Marosszéken 1806-ban „Gubernáliter contramándalvá lévén ... a Csako viselésnek vége”.³² A süveg fokozatosan eltűnt ugyan, a neve azonban, báránybórsapkára alkalmazva

²⁷ APOR 1972. 30–31. A „közönséges főemberek ... egyes ... az úrfiak két, három, némelykor négyyszerű nyusztfarkas süveget” hordtak. A XVII. századi ábrázolások többségén még süveg a főfedő, és a főrendűeké finom, puha anyagú és nyusztprémmel szegélyezett. *Régi erdélyi viseletek* 1990. 2., 69., 39. stb. kép.

²⁸ KÖVÁRI 1860. 28.

²⁹ IMREH – PATAKI 1992. 328. A *Régi erdélyi viseletek* 1990. ábrái szerint a XVII. században még – más fejfedőkhöz képest – túlnyomó többségben levő süvegek anyagában rendi különbségek figyelhetők meg. Középrendűek is finom, puha anyagú és prêmes süvegben ünnepeltek, csakhogy ez a prém kevésbé értékes szörméből készült, pl. a kereskedők báránybórból, és a formájuk is különbözött (59., 60., 51. kép). A rang csökkenésével csökkent a prém szélessége: míg a főrendűeké széles, a középrendű polgároké már csak közepes szélességű (25. kép) és egy jómódú szász gazdánál, egy rác férfinél meg egy bányásznál egyre keskenyebb (31., 57., 7. kép). Az alsó rendbelieknél nemez az ünneplő is, mégpedig a fiatal inasoknál kék színű (30., 65. kép) és karima nélküli, a meglett korú férfiaknál fekete és karimás, így pl. egy szász fuvarosnál (60. kép). Az alacsonyabb rangú katonáké is fekete, de a karimája csákós (33., 70. kép).

³⁰ *Régi erdélyi viseletek* 1990. 70. kép, de ilyen a nemesúr hajdújának a fővege is: 33. kép.

³¹ SCHKINT G. Dániel adatát közli NAGY 1972. 266.

³² SZT 1978. II. 17. **csákóviselés** címszó.

fennmaradt, amit az átmeneti formák indokoltak. A bárányprémes süvegként értelmezhető a marosvásárhelyi Nagy György hagyatéki leltárában 1787-ben említett *posztótetejű báránybőr kucsma*, és a XIX. század eleji marosvásárhelyi diákok főrevalója, a *kalap*, ami „szőrös bőrből” volt, „teteje posztó, mely hosszú lévén, a kalpagnak egyik oldalán lefiyegett”.³³ A XIX–XX. században már csak a *kucsmát*, a *kalapot* és a *sapkát* találjuk a férfi fejfedők közt.

A XVII. századi Erdélyben a románok báránybőr kucs-mában, a magyarok inkább süvegben jártak. A székelység mindkét fejrevalót viselte, de a csúcsosan hordott kucsmát gyakrabban.³⁴ 1696-ban Háromszéken egy bocskoros, szürke condrás, tehát szegényember viselte.³⁵ A bárány- vagy gidóbőrből készült kucsmát, más nevén *sapkát* századunk fordulóján egyesek még nyáron is viselték: Makfalván (?) „akad több is, ki ilyen meleg időben is fekete báránybőr sapkában jő (a templomba), mert, amint mondják, a sapka télen meleg, nyáron hűvös”.³⁶ A színe ekkortájt BALÁZS Márton szerint etnikai különbségre utalt: a székelyek többnyire a feketét, a románok a fehéret kedvelték,³⁷ amit a legtöbb forrás és a tapasztalat is igazol.³⁸ Az idők folyamán színe is, formája is változott. Erre utalnak a kézdívásárhelyi szúcstermékekre vonatkozó, egyidejűleg használt terminusok: a *süveg*, *német süveg* és *hosszú süveg* a XVIII–XIX.

³³ SzT 1975. I. 756. **báránybőr kucsma** és 1993. VI. 58–59. **kalpag** címszó.

³⁴ *Régi erdélyi viseletek* 1990. 67., 7. kép (székelyföldi diák, sóvágó bányász); DOMANOVSKY é.n. III. 124. (közrendű székely).

³⁵ SzT 1975. I. 1217. **condra** címszó; BALÁZS 1942. 141.

³⁶ MALONYAY 1909. 35.

³⁷ BALÁZS 1942. 141.

³⁸ SZILÁGYI 1854. 102.; ORBÁN 1869a 204.; a *Zsuzsi és Andris népviseletben* kollekción, a néprajzi szakirodalom, továbbá saját megfigyeléseim.

századból, ill. a *debreceni fejér sapka, fekete fodor sapka és német sapka* kifejezések a XX. századból.³⁹ Vagyis esetenként a fehér színű is lehetett magyaros, ugyanakkor, a magyar főrealóval szemben ismertek egy nyugatias, német változatot is, a múlt század közepén *kalpag alakút és vállig lehajlót* viseltek.⁴⁰ A XIX. századi források, a néprajzi leírások és a recens anyag alapján tehát három kucsmatípust különíthetünk el: a kúp alakú, hosszú formájú *sima-*, a három ujjnyira visszahajtott aljú *karimás* vagy *rámás-* (Háromszék, Marosszék, újabban a Sóvidék⁴¹) és a régebben viselt leereszthető-felköthető fülű *hajtókás sapkát* (Lövete).⁴² Ezeknek viselési módja is kifejezhette a viselője azonosságtudatát. A bélafalvi gazdálkodók a múlt században pl. még csúcsosan, kicsit jobbra hajtva viselték, a kászoniak elől benyomták, hátul meg betűretlen hagyták. A csúcsába ekkortájt Háromszéken, „szükség esetére” fegyver gyanánt követ rejtettek.⁴³ Udvarhelyszéken és Csíkban a múlt század közepén többnyire körben egészen betűrve viselték a kucsmát.⁴⁴ Kászonban századunk elején a *tetejét* még csak a közepén *ütötték be* a kalapdivat hatására, majd egészen *betűrték*. Az így kialakított formát *kereksapkának* nevezték.⁴⁵ Ahol ez elterjedt, ott már csak a társadalom legperemén élők viseltek *sima sapkát*, így Sóvidéken a pásztorok.⁴⁶ A köztudatban ma már a *betűrt sapka* magyar etnikus sajátosság, szemben a románság csúcsos kucsmájával.

³⁹ CSEREY Zoltán szíves szóbeli közlése.

⁴⁰ SZILÁGYI 1854. 102.

⁴¹ HAÁZ 1993a 74.

⁴² HAÁZ 1929. 440.

⁴³ NAGY 1972. 244.; ORBÁN 1869b 204.

⁴⁴ ORBÁN 1868. 16., 79.; 1869a 27.

⁴⁵ ORBÁN 1868. 16., 74.; 1869a 27.

⁴⁶ HAÁZ 1993a 74.

A kalapdivatot valószínűleg a külföldet járt diákok honosították meg: legalábbis erre utal a református zsinat 1638-ban keltezett határozata, mely eltiltotta tőlük és az iskola-mesterektől a *skatulyás süveget*.⁴⁷ A XIX–XX. századi székellyföldi kalapviselet néhány fő típusban és azok változataiban ragadható meg. Legrégiesebb az oláhfalusiak (és a gyergyótölgyesi románok) XIX. századi széles karimájú, alacsony, lapos tetejű kalapja,⁴⁸ melynek egy XVII. századi előzményét ismerjük.⁴⁹ E forma kerek fejtetejű változatban is előfordult, így 1843-ban Eteden⁵⁰ és a XIX. századi Kászonban: itt *üstkalapnak* nevezték.⁵¹ A széles karimájú kalapnak hasonlóan régi változata a magasabb, csonkakúp formájú, *sisak fejű* típus: ilyent a XVII. században szász és magyar értelmiségiek is viseltek,⁵² és ilyent is látott a Székelyföldön 1843-ban GEDŐ János,⁵³ valamint Gyimesben ORBÁN Balázs.⁵⁴ Egyazon közösségen belül sem maradt változatlan a divat: Gyimesben a XX. században már egészen kis, lefelé hajló karimájú alacsony, kerek fejű kalapot viseltek. E forma már a XIX. század elején megjelent.⁵⁵ ORBÁN Balázs Homoródalmáson látta, és az előbbinél „csinosabbnak” találta.⁵⁶ Ugyanílyent hordottak a XIX–XX.

⁴⁷ KÖVÁRI 1860. 29. *A Régi erdélyi viseletek* 1990. 16., 19., 20., 21., 41. kép. Negyven ábrázolt férfi közül mindössze öt visel kalapot: három lelkész, egy szász diák és egy szász, városházi tisztviselő.

⁴⁸ ORBÁN 1868. 74.; 1869a 132.

⁴⁹ *Régi erdélyi viseletek* 1990. 19. kép. Egy magyar református lelkész viselt hasonlót.

⁵⁰ SZILÁGYI 1854. 102.

⁵¹ NAGY 1972. 244.

⁵² *Régi erdélyi viseletek* 1990. 21., 42. kép; 30. fekete-fehér ábra.

⁵³ SZILÁGYI 1854. 102.

⁵⁴ ORBÁN 1869a 79.

⁵⁵ KRESZ 1956. 38.

⁵⁶ ORBÁN 1868. 85.

század fordulóján a homoróddaróci szászok is,⁵⁷ és máig megmaradt a sóvidéki kisfiúk körében.⁵⁸ Gyakrabban a kis, egyenes vagy felhajló karimához közepes magasságú, többnyire lapos fejtető járult, így az 1860-as években Udvarhelyszéken és Gyergyóban.⁵⁹ Az 1850-es évek táján jelent meg a magyarságnál,⁶⁰ és legszívósabb életűnek mutatkozott a közepes karimájú kalap. Ez a készítőközpontok szaporodásának és a gyorsabb divatváltozásoknak köszönhetően a többenél változatosabbnak bizonyult. Különbözhetett a karimája mérete és állása, hajlása, a fejrésze magassága és formája, betúrési módja. Noha legklasszikusabb alakjában Udvarhelyszéken terjedt el, különféle változatai a Székelyföld nagy részén napjainkig megtalálhatók. Korábbi formáit a helyi igények mellett (a menaságiaké keskenyebb, a Maros mentieké „szélesebbeske”, a háromszékieké „nagy”)⁶¹ a tomp kialakítására használt tölgy-, ill. bükkfaforma is meghatározta. A segesvári készítésű magas, lapos tetejű *cserefakalaphoz* képest,⁶² amelynek udvarhelyi formaváltozata *három részre fogott*, vagyis a fejrészen háromszögűre formált,⁶³ a háromszékie *bükkfakalap* alacsonyabb, kerekesebb fejrésű és némileg szélesebb, kunkorodó karimájú. Mivel ezt finomabb, de erősebb anyagból készítették, az olcsóbb *berkekalappal* ellentétben, inkább jómódúak, nemes emberek és utódaik viselték. nagy karimájú volt a

⁵⁷ MALONYAY 1909. 42.

⁵⁸ HAÁZ 1993. 94., 185. rajz.

⁵⁹ ORBÁN 1868. 210. és 1869a 147.

⁶⁰ KRESZ 1956. 50.

⁶¹ KÓSA-SZÁNTHÓ 1979a 81–82.; GERGELY 1866. 197.; MALONYAY 1909.

42.

⁶² NAGY 1978. 265. és 51. fkp.

⁶³ HAÁZ 1993a 74.

háromszéki iparosok kalapja is.⁶⁴ A felhasznált anyag és esetleg forma, méret különbségeit jól jelezte a késztermék ára: az olaszteleki pap 1834-ben magának 2 rénesforint 20 krajcáros, béresinasának pedig csak 50 krajcáros kalapot vásárolt.

A vidék jellegzetes formájú kalapját falvanként más- és másként viselték. A gyergyóalfalusiak pl. a kalapjuk karimáját hátul kissé feltúrték, elől nem, fejük tetején kissé jobbra billentették. A gelegesiek ellenkezőleg, kissé balra döntötték, de aki erősen félreacsapta, arról megállapították, hogy *büszke*.⁶⁵ Még egyazon falun belül, egyazon kalaptípust is ki így, ki úgy hordotta: pl. egy 1928-ban Kecsetkisfaludon készült fényképen 17 meglett korú esztenagyűlésen részt vevő férfi fején legalább négyféle viselés mód figyelhető meg; ennek okait (vagyoni állapot, társadalmi helyzet, egyéni ízlés) azonban már csak találgatni lehetne.⁶⁶

Az utóbbi száz évben tájanként és életkoronként különbözött a kalap színe is. A XIX. századi források szerint az egységesen fekete kalaptól csak a molnároké különbözött sötétzöld színével.⁶⁷ A XX. század elején azonban Marosszéken feltűnt a kávébarna és zöld, Udvarhelyszéken inkább csak a zöld kalap mint a legények megkülönböztető fejevalója. Itt a hagyományos formájú fekete kalap az öregek ünnepi fejfedőjévé vált. Háromszéken, ahol a fekete maradt a domináns, e szerepet inkább a kalapszalag eltérő formája és színe töltötte be.⁶⁸ A mai gyári kalapok többféle színűek

⁶⁴ MALONYAY 1909. 43.

⁶⁵ A *Zsuzsi és Andris népviseletben* kollekcio dokumentációja alapján. SZNM ltsz.: 5754. (60A) kísérőlevele.

⁶⁶ A SZNM Fényképtára ltsz.: 572.

⁶⁷ KOZMA 1879. 110.

⁶⁸ Ezt BALÁZS Márton nyomán, tétélesen is megfogalmazza MALONYAY 1909. 42.

és formájúak, megválasztásuk egyetlen szempontja az egyéni ízlés.

A kalap egyik nyári változata szalmából, Kászonban és Háromszéken nyárfaforgácsból készült. A múlt századi források férfiaknál nem említik a szalmakalapot, legfeljebb nőknél és gyermekeknél.⁶⁹ MALONYAY szerint Háromszéken sem igen viselték,⁷⁰ itt századunkban is inkább csak aratáskor tették fel. Kászonban csak a XIX. század végétől kezdték viselni.⁷¹ Annál inkább kedvelték a szalmafonásáról híres falvakban, így az udvarhelyszéki Kőrispatakon és a marosszéki Jobbágytelkén. Itt hagyományos formája megváltozott: Udvarhelyszéken a karimáját megkisebbitették és korábbi egyenes tetejét beütötték, Marosszéken a törzsét változtatták *sisakosról* henger alakúra. Kőrispatakon „A kalapformák hajdan még a falu társadalmi rétegződését is tükrözték. A széles, feltúrt karimájú és koszorúval (csavarosan, spirálisan kötött hengeres szalmafonat) díszített gazdaköri kalapot a módosabb gazdák viselték, a szegényebbje vastagabb fonatú, kisebb karimájú kalapot hordott. Volt ünneplő, vasárnapi kalap és mijesnap, munkában hordott kalap.”⁷² Jobbágytelkén és Hodoson is volt külön hétköznapi és ünnepi változata.

Szalmakalap ajándékozásával párkapcsolatot is lehetett kezdeményezni. Ennek hagyományos alkalma Jobbágytelkén az *aratótánc* volt, amelyet aratás előtti vasárnap szerveztek. Ilyenkor a leány a kiszemelt legénynek a legfinomabb minőségű *halánkszalmából kétszálú szalmazsinórral díszített* kalapot és *varrottas zsebkendő*t ajándékozott. Viszonzás-

⁶⁹ KOZMA 1879. 298.

⁷⁰ MALONYAY 1909. 42.

⁷¹ NAGY 1972. 244.

⁷² MOLNÁR 1976. 94.

ként a legény a kisasszony napi búcsúkor selyempántlikát hozott neki.⁷³

A fejrevalók legújabb – jelenkori – típusa a sapka. Egyik formája *simléderes*, vagyis ellenzős, ezt Sóvidéken falusi szabók is készítenek. Másik formáját, a *cesztont* vagy *palacsintasapkát*, *micisapkát* inkább a fiatalok kedvelik. Ez kezdetben a munkaruha tartozéka volt, majd az iparban dolgozók ünnepi öltözetébe is bekerült.

A fejfedőt régóta díszítik. A XVII. századi főurak nyusztos süvegén „medály” volt, „s abból kócsagtoll állott ki: de csak a közönséges főemberek is, hacsak jóféle gyöngyből csinált bokkrétát is viseltenek: nyárban pedig az ifjak virágból való bokkrétát is tettenek süvegekben, feljül téven az köves- vagy gyöngyösbokkrétát ... Az ifjak pedig nyárban ... az süvegnek az csákóját ezüsttövel sűrűn megrakták, az tőnek az gombja aranyas volt, rendszerint az süveg alsó karimáján, az sinórnak helye volt az, akitől kitölt, ezüsből, selyemből volt, némelyeknek csak tiszta selyemből. Az süvegnek az alsó részén némely helyeken hasadék volt, amelyen kieresztvén az sinórt, megcifrázták, az sinór vége hosszú volt, azt az mellye mellett jobb felől kiereszteté, s egy kevéssé az övin alól ért...”⁷⁴ A rang mellett az ünnepi alkalom és a fiatal életkor indokolta a dísz alkalmazását. A XVII. században az ifjú hajdú süvegének csákóját díszes veretes gombok tömege díszítette, az urát kísérő inas süvegét színes szalagrátét, míg a román vőlegény kucsmáját pávatoll.⁷⁵ A bokkrétát a XVII. században is szerelme jeléül köttette és küldte a nő szíve választottjának.⁷⁶ A népi fej-

⁷³ TAMÁSNÉ SZABÓ 1995. 68., 72.

⁷⁴ APOR 1972. 30–31.

⁷⁵ *Régi erdélyi viseletek* 1990. 33., 5., 65., 61. kép.

⁷⁶ SzT 1975. I. 974. **bokréta** címszó.

revalók a XVII. századi úri és köznépi fejviselet valamennyi fent bemutatott ékét: a pántlikát, zsinórt, tollat, díszes tût, élővirág- és gyöngyösbokrétát tovább éltették évszázadokon át, persze helyenként más és más formáját és olcsóbb anyagokból megvalósítva. E díszítményekhez helyi szabályok és jelentések kapcsolódtak, amelyek egy részének szintén fellelhetjük korai előzményeit. A díszítményt a helyi szokásnak megfelelően helyezték el a fejrevalón: Atosfalván az árvalányhaj a kalap hátsó felére került, Bogárfalván és Kézdivásárhelyen a bal oldalára; a pántszalag csokrának Kászonban jobb felől, Gelencén elöl volt a helye. A pántlika anyaga (bársony, selyem, szőr), színe és szélessége helyenként különbözött. A háromszékieké általában fekete volt, de ezen belül a málnásiaké a századforduló táján pl. széles és hosszú, derékig csüngött le, míg az árapatakiaké csak egy arasznyira. Ezzel szemben a barátosiakét fényes csat fogta össze. Erdőcsinádon a piros a nagy ünnepek velejárója volt. A díszítmény színe egyszerre kifejezte viselője valamely korcsoportozás való tartozását: Lövétén pl. az ünneplő legények piros, Felsőrákoson szintén piros, de a fiatal házasemberek kék, az idősebbek fekete *szőrkötővel* kötötték körbe kalapjukat. 1877-ben „a legényeknél a vasárnapi (pántlika) tenyéryi széles fekete selymű, de nem lefüggő szalagokkal ékítve, és gombostű csoportokkal (van) kirakva”.⁷⁷ A gombostűs díszítés különösképp az udvarhelyszéki Havasalján volt szokásos.⁷⁸ Lövétén a „rendesen zölddel szegett kalapot a fiatalok körülűzdelték színes, üvegfejű gombostűvel. Sőt, a szalagra is tűzködtek cifrát (különféle figurákat) ebből”.⁷⁹ A fiatalos hetykeség jele

⁷⁷ KOZMA 1879. 110.

⁷⁸ SZILÁGYI 1854. 102.

⁷⁹ HAÁZ 1929. 440.

volt a mátyásmadár tolla (Lemhény), a mókusfajok (Kovászna) és gyakrabban az árvalányhaj (Háromszék, Udvarhelyszék és Marosszék számos falujában). Főként bálba mentek így a legények.

Speciális dísz volt a bokréta, melyet nyáron élővirágból, leginkább muskátliból és rozmaringból, télen és bizonyos alkalmakkor, pl. *sorozatkor* (berukkoláskor) művirágból, tükördarabokból, gyöngyszemekből és sugarasan elhelyezett szálakból, művirágokból állítottak össze. Utóbbit, a *részvirágot* (Felsőrákos) helybeli ügyes kezű asszonytól rendelték, vagy vásárban, boltban vették, s otthon még felcicomázták.⁸⁰ Csak fiatal legények viselhették, mivel a virágot a fiatalság, a szüzesség szimbólumának tekintették, Alsósófalván és Siklódon évről évre cifrább járt a korosodó legénynek.⁸¹ A bokkrétát a legény leánytól kapta – először sorozáskor vagy húsvéti locsoláskor –, aki ezzel azt fejezte ki, hogy szívesen venné a legény közeledését. De a virágot meg is kellett érdemelni: egy csíkszentdomokosi legényét azért tépte le egy leány, mert „a virág otthon sír”, vagyis mert a legénynek törvénytelen gyermeke született.⁸² Elfogadása Kászonban komolyabb kapcsolat kezdetét jelezte: a legény ezentúl kedvesénél *hálhatott*, de csak a padon, harisnyáson.⁸³ A lövétei leányok hasonlóképpen kezdeményezték az életre szóló kapcsolatot: a húshagyó keddi táncban *jegyvet* – egy rozmaringgal díszített párnácskát – tűztek a legény kalapjába. Ha az elfogadta, a közvélemény jegyeseknek tekintette őket, ami a Kászonban jelzett hasonló

⁸⁰ HAÁZ 1993a 78.

⁸¹ HAÁZ 1993a 78.

⁸² GAZDA 1980. 129.

⁸³ NAGY 1972. 245.

jogok és viselkedési szabályok közösségi szentesítését jelentette.⁸⁴ A leány pedig mostantól hetenként gondoskodott a bokréta megújításáról, legalábbis nyáron, szombatonként, hogy választottja a templomban, bálban ezzel is jelezze, hogy „foglalt”. Míg a Nyárád mentén és Sóvidéken a bokréta viselés fenti sorozáshoz kötődő szabályai csaknem napjainkig fennmaradtak, Kászonban a századforduló óta már csak a vőlegény, a vőfély és a lakodalomban részt vevő legények viselik, legutóbb már nem is a fejrevalójukon, hanem a lajbijuk bal oldalára tűzve.⁸⁵ A háromszéki Csernátonban pedig tagadják, hogy valaha is szokás lett volna a bokréta viselés.

Alsóruhák

A férfiak ruhatárát nem jellemezte a nőkéhez hasonló halmozás: csupán *változóból* (alsó fehérneműből) volt szükségük nagyobb mennyiségre, általában egy tucatra, hogy vasárnaponként válthassák. Kászonban, 1744-es adatok szerint hetente kétszer is tisztát vettek fel.⁸⁶ Lövétén,⁸⁷ Kászonban⁸⁸ és Alcsíkon leendő férje fehérneműjét a leány már férjhezmenetele előtt elkészítette: Menaságon 5–7, gyakrabban 10–12 férfing is tartozott a kelengyébe, és ez a szokás olyan szívós volt, hogy a csikmindszenti Sugár Lujza még 1968-ban is 6 férfinget vitt kelengyéjével. Menaságon, akárcsak Kászonban, átlag feleannyi *lábravaló* (gatya)

⁸⁴ HAÁZ 1929. 444.

⁸⁵ NAGY 1972. 245.

⁸⁵ IMREH – PATAKI 1992. 327.

⁸⁷ HAÁZ 1929. 451.

⁸⁸ NAGY 1972. 247.

is járt a parafernumba.⁸⁹ Már a felcsiki Szentdomokoson csak 1–2 gyolts, esetleg *gyapotos férfüing* szerepelt a hozománylevélben, Erdővidéken, Sóvidéken és Háromszéken pedig egy sem. Ahol nem is volt kész az esküvőre a teljes garnitúra, a vászonmennyiség garantálta, hogy nem soká késik. Csókfalván a menyasszony ágját vivő szekeret ennek demonstrálására vonták keresztül egy vég vászonnal, a *nagyátkötő gyóccsal*.⁹⁰ A vőlegényinget pedig, lévén az a menyasszony ajándéka, sokfelé nem is írták fel. A fehérnemű évenkénti felújítása a feleség, édesanya, leánytestvér és a cselédeknel a gazda, gazdasszony dolga volt.

Az alsóruhák rendeltetésüknek megfelelően, történeti periódusonként más és más anyagból készültek. Már a XVII. században is „az maga embersége, az minémút akar csinálni” szücsinasának gazdasszonya.⁹¹ A legdurvább kenderminőségekből, *csepű-*, *csepűbe szösz-*, ill. *szöszvászonból* többnyire gatyát szabtak. Ezt felvevés előtt néhányszor meg kellett törzsölni, vagyis mosással puhítani, mert olyan merev volt, hogy felállítva – a felsőrákosiak szerint – *úgy állt, mint a batyuka* (szalmabábu), és felhúzva véresre súrolta el viselője lábát. A XIX. század elején még előfordult, hogy szöszinget is kapott a cseléd, de általában csak második, harmadik ingnek, a viselő ekkor már inkább kenderszálvászon volt Csíkban, a Nyárad mentén és Olaszteleken egyaránt.⁹² A gyapot elterjedésével világossá vált, hogy a kendervászon mezei munkára túl kemény, s az izzadságtól megvizülve „valósággal eszi, marja az ember testét”, viszont

⁸⁹ Ú. KERÉKGYÁRTÓ 1981–1984. 90.; NAGY 1972. 247–248.

⁹⁰ *Zsuzsi és Andris népviseletben* gyűjtemény SZNM ltsz.: 5754. (59A) kísérőlevele.

⁹¹ CSEREY 1976–1977. 132. A kézdivásárhelyi szücsékh kiváltságlevele.

⁹² MOLNÁR 1980. 170.; JÁNOS 1974. 381.

a pamutból készült túl drága, a kettő kombinálásával szőtt vegyesvásznaknak – mint Kászonban mondták – „megvan az engedékenysége, rugalmassága, tartóssága”.⁹³ Ezért a hétköznapit mindinkább *bitangvászonból* (*pácból*, azaz gyenge minőségű kenderből és gyapotból) és *vegyített vászonból* (szálkenderből és gyapotból) varrták a jobb módúaknak, szegényebbeknek egyaránt. A csupa *kenderszál-vászon* és a *gyolcsvászon* ing ettől kezdve ünnepi szerepet töltött be, s a *vőlegényinget* a legtöbbre értékelt *virágosvászonból* (szálkender), majd *sifonvászonból* készítették. A pamut férfiingek száma Csikmenaságon a XVIII. század végén már tekintélyes volt: egy *nobilis emberhez* férjhez menő, feltehetően rangos lány kelengyéjében „3 gyapot, 2 gyolts”. Növekvő arányuk a XIX. század folyamán sem lehetett független az eladó lány rangjától, legalábbis 1848-ban huszárkatoná Intze Márton Borbára leánya 6 gyolcs- 2 gyapot- és 2 *kenderinget* szánt jövendőbelijének. Nem sokkal később már a *bolti* – bizonyára gyári anyagú – férfiingek száma lett a tehetőség egyik mércéje. Tiszta gyolcsvászon fehérneműt a múlt században Kászonban „csak a falusi intelligencia viselt”.⁹⁴ A háromszékiek az első világháború után kék vagy piros fejtővel *csépezték* (csíkozták) vagy kockázták meg a *tarkaingnek* (dolgozóingnek) valót, de ez hétvégére még így is nagyon elszennyült, pedig firiskóval (felsőing) is igyekeztek védeni. Templomba, temetésre, vendégségbe továbbra is fehér ingben jártak.

A férfiingek a magyarságnál kivétel nélkül bevarrott ujjúak. A recens ingformák közt a gyimesi és azzal rokon moldvai csángó ing tűnik a legrégebbinek. Ez csaknem térdig ér, ezért kieresztve viselik, s hogy elég bő legyen, az

⁹³ SZENTIMREI 1972. 190.

⁹⁴ SZENTIMREI 1972. 190.

egyetlen szél, vállon kétrét hajtott vászondarabból kialakított *derekához*, a két *ujja* alá, trapéz- és/vagy háromszög alakú *aszalt* (eresztéket) toldanak. A magyarságnál a múlt században ORBÁN Balázs a hétfalusi csángóknál és pl. Toplicán látott térdig érő inget, és *románosnak* tartotta, noha megállapította, hogy „Barczaságon az ing kívül viselése minden népfajnál, még a szászoknál is divatos”⁹⁵. SCHEINT 1833-ban a Székelyföldön járva, Oláhfalú lakóiról jegyezte fel, hogy a románokéhoz hasonló bő ujjú ingük csípőn jóval alul ér.⁹⁶ ORBÁN Balázs – SCHEINT után ötven évvel – már nem emlékezett meg az oláhfalusiak hosszú ingeről.⁹⁷

A Székelyföldről a néprajzi szakirodalom két példát hoz fel a hosszú ing viseletére. Az egyik Lövétéről származik, ahol kb. 1880–1890 tájt általában kieresztett inget hordtak: „Hossza így combközépig ért”,⁹⁸ amiről ORBÁN Balázs nem tett említést.⁹⁹ A másik a kászoni románságnál az 1950-es évekig reliktumként fennmaradó ing, amelyről NAGY Jenő – udvarhelyszéki analógiák alapján – feltételezte, hogy azt korábban a magyarság is viselte. Szerinte „Ezt az inget a magyarok már a múlt század elején a harisnyába betúrva, a románok pedig kieresztve, vagyis a harisnyán kívül hordták.”¹⁰⁰ Míg a kászoni hosszú ing szabása a csángóétól csak oldaltoldása formájában (nem trapéz vagy háromszög, hanem téglalap alakú) különbözik, a lövétei egészen más: ennek nem oldaltoldással biztosították a

⁹⁵ ORBÁN 1873. 141.

⁹⁶ Közli NAGY 1972. 267.

⁹⁷ Noha írt e falu viseletéről és rajzot is közölt róla. ORBÁN 1868. 74.

⁹⁸ HAÁZ 1929. 438.

⁹⁹ Noha e falu viseletét is megörökítette írásban is, rajzban is. ORBÁN 1868. 85.

¹⁰⁰ NAGY 1972. 245.

bőségét, hanem a derekát alkotó vászon megháromszorozásával,¹⁰¹ és nem a vászon kétrét tűrésével alakították ki derekát, hanem három szél, egymás mellé varrt vásznat a vállon varrtak össze, majd kétoldalt hozzávarrták az ujjakat. A szakirodalom az előbbi (függőleges) szabástípust keletinek, utóbbit (vízszintest) nyugat-európainak ismeri.¹⁰² A jelenkori székely ingek közt egyaránt előfordul mind a keleti típusú – ezt Máréfalván *nyakasingnek* nevezték –, mind a vállon összevarrott, vagyis nyugat-európai típusú, az előbbi a gyakoribb. Ma viszont egyetlen székely ing sem *eresztékes*, mint a kászoni román és a csángó ing, avagy a kalotaszegi *borjúsájú* derekas- és *lobogós* férfiing.¹⁰³ Valamennyinek a bőségét egynél több (általában másfél) összevarrt vászonszél adja (kivéve, ha a gyári anyag szélessége fölöslegessé teszi a toldást), ezért *toldott ingnek* is nevezik, legalábbis a Sóvidéken.¹⁰⁴ A kieresztett ing különböző hosszúságú lehetett. A SCHEINT megfigyelte oláhfalusi ing „csípőn jóval alul ért”, de nem térdig. A kászoni sem lehetett túl hosszú, ha betűrve és kieresztve is lehetett hordani. Csípőalig érő kieresztett inget a Székelyföldön még századunk elején is többfelé viseltek, de mindenütt csak kevesen.¹⁰⁵ Az ilyen ing nem volt hosszabb, mint a mai, csak másként: nyáron inkább kieresztve, télen a harisnyába

¹⁰¹ Ezt a feltárója, HAÁZ 1929. 439. rajzon is érzékelteti.

¹⁰² GOIA 1982. 11–37.

¹⁰³ Utóbbit közli NAGY 1977. 255.

¹⁰⁴ HAÁZ 1993a 74.

¹⁰⁵ MALONYAY 1909. 39., 109., 156. A fényképek szerint Homoródfalván, Bikafalván és Kadicsfalván is a legtöbb ember betűrte az ingét, néhányan azonban kieresztve hordták. ORBÁN (1869b 210.) felsőrákosi rajzán is hasonlót látunk.

behúzza viselték.¹⁰⁶ Lövétén, átmeneti megoldásként, „az elejét megcsavarintották és az ellenzőbe felcsippentették”¹⁰⁷. Hodoson *rucafarkasnak* nevezték az ilyen viselés-módot. Ujabban a gyimesi férfiingek is már csak csípőig érnek, ezeket azonban továbbra is kieresztve hordják.¹⁰⁸

A XIV–XV. századi, hálóingszerűen hosszú magyar férfiing¹⁰⁹ a XV–XVII. század folyamán rövidült meg a felsőruhával együtt. A csípőaljig érő rövid inget egy XVII. századi erdélyi magyar kapitány a harisnyájába tűrve viselte,¹¹⁰ míg az alsóbb társadalmi rétegek képviselői: a gyalogos katona, a hajdú és több román férfi a nadrágja fölé kieresztette.¹¹¹ KÖVÁRI László szerint az erdélyi magyarság inge rövid derekú volt, szemben az akkori németekével, „kik oly hosszú inget viseltek, hogy az ingen kívül más gyolcs mezt nem vettek igénybe”.¹¹² A régi formáról és viselésmódról az újabbra való áttérés NAGY Jenő szerint a Mária Terézia felállította határőrszervezet hatására ment végbe. „A katonáskodás bevezetésével az addig kieresztve, tehát a harisnyán kívül viselt inget betűrték a harisnyába.”¹¹³ Egy korabeli ábra valóban betűrt ingű székelyt ábrázol,¹¹⁴ a korábban még csak a rangosabbaknál jelent-

¹⁰⁶ Erdély több pontján is így viselték, pl. Alsófehér megyében, a Mezőségen, Torockón. GÁBORJÁN 1976. 66.

¹⁰⁷ HAÁZ 1929. 438.

¹⁰⁸ KÓSA-SZÁNTHÓ 1979b 144.

¹⁰⁹ DOMANOVSKY 1979. 164.; BENYÓNE MOJZSIS 1988. 196–197. és 238–239. (királyalak a bártfai Szt. Kereszt-oltár egyik képén és II. Lajos inge 1525 körül). Hosszú inget viselt Mátyás király is: BALOGH 1948. 16.

¹¹⁰ *Régi erdélyi viseletek* 1990. 69. kép.

¹¹¹ *Régi erdélyi viseletek* 1990. 47., 61., 33. kép, 77. és 96. lap.

¹¹² KÖVÁRI 1860. 29.

¹¹³ NAGY 1984a 144.

¹¹⁴ Ein Szekler Bauer. Erdélyi sorozat, XVIII. század vége. Történeti Képcsarnok. Közli KRESZ 1956. 4a kép

kező divat általánossá vált tehát a határőröknél is. Hasonló hatást gyakorolt a kászoni románságra az első világháborúban való részvétel: ezután „katonaszabásúra” cserélte ki ingét, és azt betűrve viselte.¹¹⁵ A gyimesiek elmenekültek a határországba való besorozás elől, Udvarhelyszék lakóit pedig nem sorozták be: ezért e tájakon az archaizmusok tovább fennmaradtak. A jobbágy rendű felsőrákosiaknál még századunk elején is gyakori volt a kieresztett ing viselete.

A XVII. századi ingnek sem a derekát, sem az ujját nem ráncolták. Ujja szabadon függött alá, és nyitottan, lobogósan végződött, alsó peremét hímzés díszítette. Legfeljebb keskeny gallérja volt, és hímzett nyakhasítékát madzaggal zárták. Ez a szabás feltételezhette az ereszték alkalmazását, mert különben a testmozgáshoz szükséges bőséget ráncolással kellett volna biztosítani, amint az egy későbbi, XVIII. század végi, székely paraszt képén megfigyelhető. Igaz, Ú. KERÉKGYÁRTÓ Adrien 1941–1943 között Csíkmenaságon találkozott két olyan, 80 év fölötti öregemberrel, akik úgy emlékeztek, hogy „fickó korukban – tehát körülbelül az 1870-es években – még általános volt munkára az egy darabból szabott, vállvarrás nélküli, kis hasításos elejű ing, amelyet elől a nyaknál körülvarrt lyukacsába befűzött madzaggal kötöttek meg. A kötő végére bojtot tettek cifra-ságnak. Az egy-egy szél bő ujjakat is néha madzaggal fogták össze.”¹¹⁶ Az egy szél vászon, mely legjobb esetben is csak 50 cm széles volt, nem biztosította a mozgáshoz szükséges bőséget, ezért eresztékkal bővíthették: az ing derekát általában fél szélnyi vászon hozzátoldásával bővítették, a fölöleget a nyak körül ráncba szedték, úgy, hogy a vállrész azért sima maradjon, egy későbbi fázisban az elő ráncait

¹¹⁵ NAGY 1972. 247.

¹¹⁶ Ú. KERÉKGYÁRTÓ 1981–1984. 90.

letűzdelték, *hajtásozták*, *pihékké*, vagy ahogy Háromszéken még mondják, *szájmellikké* alakították, majd az így keletkezett *mejjes ing* hajtásait alul pánntal, *pallóval* rögzítették. A vállrészt alábélelését már a régebbi ingtípusnál is fontosnak tartották, s erről az újnál sem mondtak le (*béllés*). Ha az inget nyugat-európai módra, a vállán varrták össze, akkor a varrás vonalát keskeny pántrátét, Csíkszentimrén *borítás* alá rejtették. „Hogy ne húzzon”, vagyis elég kényelmes legyen, a fejnyílásnál kicsi háromszögű vászondarabkával, *cikkellyel* (Udvarhelyszék, Kászon, Nyárad mente), más néven *pitykével* (Jobbágytelke, Kászon) vagy *szűpálhával* (Felsőrákos) bővítették. A *cikkely* szó német eredetű, és valószínűleg eredetileg a vállon összevarrott szabású ingen alkalmazták először. A nyakráncok rögzítésére keskeny álló- vagy még gyakrabban visszahajtott, hegyes, *cakkos* gallért alkalmaztak. Ezt Jobbágytelkén *Petőfi-gallérnak* nevezték. A hasítékot záró *laposkötőt*, *peremet*¹¹⁷ (madzagot) *porcellángombbal* cserélték fel. A bő derékrészhez bő ingujj illett, amit szintén toldott anyagból készítettek, általában másfél szélből. A vállán és a csuklón a fölösleget kétszálanként *tűhelyre*, *tű elejire szedték*, sűrűn beráncolták, Siklódon oly módon, hogy a bőségéből eredő „esése inkább előre kerüljön”¹¹⁸. A váll és ujj csatlakozásának lezserségét a rombusz alakú *hónaljpálha* beiktatásával biztosították. A munkára alkalmatlan, túl bő ujjvéget *kézelőgallérba* vagy *mandzsettába* fogták. Háromszéken többfelé (Gelencén, Lemhényben) is állítják, hogy a bő ingujj a zsebkendő és *kendezőkendő* (törülköző) szerepét is betöltötte, különösen nyári forróságban, a me-

¹¹⁷ KOZMA 1879. 110.

¹¹⁸ HAÁZ 1993a 75.

zön.¹¹⁹ A gallér és a kézelő az erdélyi régiségben már a XVI–XVII. században is része lehetett egyik-másik ingnek (1576, 1611, ill. 1576, 1681, 1694. stb.), sokáig azonban különálló elemként skatulyában tartották, s csak esetenként szerelték rá az éppen felöltött ruhadarabra¹²⁰ (akárcsak a székelyföldi férfiviselet hárászból kötött *karmantyúját*, melyet a Sóvidéken kívül a múlt század végén Háromszéken is kedveltek a férfiak mint téli, legényes csuklómelegítőt).¹²¹ Ez a gyakorlat még a XX. század elején is megvolt Erdélyszerte: értelmiségiek, iparosemberek különálló, keményített gallért és *mandzsétlit* gomboltak a keskeny gallérpántra, tetszés szerint válogathattak tucatnyi forma közül. A parasztembereknek azonban az inget saját gallérral készítették, előbb csak keskeny állógallérral, felsőrákosi néven *szabadgallérral*, majd visszahajtottal, amit esetleg *ki is cakkoltak*. Ezt a nyakon két gombbal illett begombolni. A korondiak kigombolva viselték az inggallérjukat, de meg is szólták őket emiatt a környékeliek, „úgymond dísztelenül lógatják a fejüket”.¹²²

A különböző divatú elemeket keverten alkalmazták. Egy XVIII. századból fennmaradt ábrázoláson pl. egy székely parasztemberen lobogós ujjú és keskeny gallérba szegett, ráncolt derekú inget láthatunk.¹²³ A gyimesi csángó ing is keskeny állógallért, sőt esetenként még kézelőt is kapott. A kászoni románok az első világháború után eresztékes, lobogós ujjú, de hajtásos mellű inget viseltek.¹²⁴ Az egy-

¹¹⁹ *Zsuzsi és Andris népviseletben* gyűjtemény, SZNM ltsz.: 5754 (141A, 146A, 146B) kísérőlevele.

¹²⁰ SzT 1984. IV. 510. **gallér** címszó.

¹²¹ MALONYAY 1909. 42.

¹²² HAÁZ 1993a 99.

¹²³ Közli KRESZ 1956. 4a tábla.

¹²⁴ NAGY 1972. 247.

szerűbb, csak ráncolt *mellű* és csuklójánál csak egy levartt hajtással szűkített férfiinget Magyarhermányban munkára vették fel. Munkára Háromszéken is az ünnepinél szűkebbet készítettek. A régiesebb megoldású madzaggal záródó inget a múlt század utolsó harmadában dologidőn viselték,¹²⁵ még később, századunk elején Bélafalván már csak a vagyontalanok és az öregek vették fel. A divattal lépést tartó szegényembereket ezért csúfolhatta a mondóka: „Rámás csizma, gombos ing,/ Az asztalban semmi sincs”. Egyébként az ünnepi és hétköznapi között már csak azért sem volt merev határ, mert, ha már viseltes lett, az ünnepit befogták viselőnek. Ennek a hagyományos alkalmá Jobbágytelkén az aratás volt.¹²⁶

A nyugatról bejövő új divatú ingformával szemben a már megszokottat maguk is magyarosnak érezték. Rettegi György szerint 1759 táján *magyaros ingüket* legtöbben *németes inggel* váltották fel,¹²⁷ ami NAGY Jenő szerint ez a *plátkás inggel* volna azonos.¹²⁸ A plátka valóban az európai típusú szabásformájú ing fejleménye: az eddig a vállon összeerősített darabok közé egy külön szabott vállfoltot iktattak, s ahhoz varrták hozzá az elő- és hátrészt, valamint az ujjakat. A *plátkás ingek* a népviseletben általában csak századunkban terjedtek el, legalábbis Háromszéken, Kászonban pedig a városi ingek mintájára csak az utóbbi évtizedekben jelentek meg.¹²⁹ A gyári ingek többsége vállfoltos.

A férfiingeket a parafernumlevelek a nőinél értékesebb-

¹²⁵ KOZMA 1879. 110.

¹²⁶ TAMÁSNÉ SZABÓ 1995. 72.

¹²⁷ SZT 1993. V. 642. **ing** címszó.

¹²⁸ Ezúton is köszönöm szíves segítségét.

¹²⁹ NAGY 1972. 247.

nek tartották;¹³⁰ talán a nők férjüknek igényesebb darabokat készítettek, mint saját maguknak. A gyimesiek ma is azt mondják, hogy „a férfiakat jobban fel kell öltöztetni. Amelyik férfi rongyos, azt szerencsétlennek tartják. Örökké abba jártunk, hogy a férfiaknak legyen, s aztán nekünk még egy-egy folt is volt a vállunkon, mert lehasadt. Azt nem szólták meg, ha az asszonyon, csak a férfi legyen rendes.”¹³¹ Valószínűsíthető, hogy az ingek becsértékét az igényesebben díszített völegényingek emelhatték meg. A fennmaradt példányok tanúsága szerint hímzett vagy rátétes díszítményt kaphatott a nyakra és kéztőre kerülő gallér. Díszítő hatást keltettek számukkal, sűrűségükkel, ritmusukkal a mell hajtásai is: ezeket aszúrozással vagy hullámosra formálással is cifrázhatták, de a közöttük hagyott *parasztra*, üres felületre még külön is kerülhetett hímzés vagy az ing anyagából *farkasfogásra hajtogatott cakken* (rátét), ismét más esetben bolti csipkés, gyári *stikkolásos* vagy *farkasfogas* rátét. A hajtásokat alul rögzítő *mellpallóra* szintén fehércérnás hímzés, majd gépi tüzelés és alája meg egy háromszögű rátét, a *pice* és gomb került. Ez utóbbi *recéjének* és hófehér vagy kék színének köszönhetően számított díszítménynek. Peteken az ingmell *aszúrozásának*, Siklódon *likasszegővel*, *parámával* (szegőöltés), *recével*, *ágással*, *hajtással*, *tődzöléssel*, *darácsolással* (díszítőöltések) való gazdagabb hímzésének

¹³⁰ Pl. Menaság, 1865: egy férfi gyolts ing	2
öt férfi gyapot ingek	6 60
öt fehér női gyolts ingek	5 –
vagy 1891: Tíz férfi ingek, ebből egy gyolcs	10
Öt lábravalók	2 50
Tíz női ingek, ebből három gyolcs, egy ingalj	5 –

Ú. KERÉKGYÁRTÓ 1981–1984. 130., 133.

¹³¹ 1994-es saját gyűjtés.

maradt fenn a nyoma.¹³² De emlékeznek rá, hogy hímeztek a férfinget Sóváradon, Vargyason, Árapatakon és Atosfalván is. Gegesen és Nyárádmagyaróson, talán szász hatásra, még a legény monogramját is rávarrták az inge mellé-re.¹³³ Míg Gyimesben máig valamennyi férfinget hímezik, a Székelyföldön jó ideje már csak a vőlegényinget díszítették, s azt is jórészt csak az első világháborúig. A fennmaradt díszes darabok vőlegényingek. A vőlegényinget a Sóvidéken a menyasszony hímezte ki.¹³⁴ Ezzel szemben Csíkszentdomokoson ezt nem tartották szerencsésnek: „Az inget két leány varrta, tiszta kézzel varrták, fehér kötént kötöttek, hogy nehogy az ing megszennyüljön, s ki kelljen mosni. Az nem jelentett jót. Ügyeltek, nehogy az ujjakat esszecszeréljék. nagy ijedséget jelentett, ha esszetévesztették. Ezt az öreg szülők meghagyogatták ... A menyasszony staférungjának a varrásakor valakit direkt meghívtak, hogy vigyázzon, nehogy valamit rosszul varrjanak, s vissza kelljen bontani.”¹³⁵ Sóvidéken és Csíkszentdomokoson is az volt a szokás, hogy a vőlegényinget a tulajdonosa esküvője napja után is magára vette néhány ünnepélyes alkalomkor, de megkímélte, hogy benne temessék el.¹³⁶ E szokásnak a székelyeknél is hiedelmi háttére lehetett, mint a románoknál, akik úgy hitték, hogy majd a túlvilágon esküvői ruhadarabjaikról ismerik fel házastársukat.

Az inghímzés technikája és ornamentikája Erdély-szerte több közös vonást mutathatott, legalábbis a SZÉKELY Zoltán által Kovásznán feltárt XVIII. századi sírleleten megfigyelt

¹³² HAÁZ 1993a 74.

¹³³ HAÁZ 1993a 75.; SERES 1973. 6., 7.; *Zsuzsi és Andris népviseletben* gyűjtemény, SZNM ltsz.: 5754. (60A, 84A, 198A, 194A, 69A) kísérőlevele.

¹³⁴ HAÁZ 1993a 75.

¹³⁵ BALÁZS 1994. 191–192.

¹³⁶ HAÁZ 1993a 79.; BALÁZS 1984. 28–29.

hímzés a Székelyfölddel szomszédos hétfalusi, a marosmagyarói és a kalotaszegi gyakorlatra emlékeztet.¹³⁷ Árapatakon úgy emlékeznek, hogy a férfi ingmellet „*kalotaszegi*” mintával varrták ki. Az ing díszítése a formájával együtt, koronként változott. A lobogós ujjú ing ujjá végén, nyakán és mellén még a hímzés lehetett általános, a hajtásos ingen már inkább a hajtásozás és rátét különböző megoldásai domináltak. Ez utóbbiak varrógépet feltételeztek, szorosabban kötődtek a varrónők tevékenységéhez. Végül a városi divat a díszítetlenség irányába hatott.

Az ing viseletének változásai más férfiruhadarabok történetével is kapcsolatosak, egyrészt a harisnyáéval, másrészt néhány öltözetkiegészítőéval: a nyakravalóéval, a karmantyúéval és a derékon viselt övével.

A nyakravaló a régebbi ingtípus kiegészítőjének látszik. Selyemmel vagy skófiummal hímzett változatát a XVII. századbeli nemesek csak utazáskor kötötték fel. A köznépek ekkor „alábbrendű portai nyakravalót” viselt, amit az álla alatt kötött meg.¹³⁸ A XVIII–XIX. századi parasztviseletben a bogra kötött, mellközépig lecsüngő nyakravaló ünnepi szerepű volt.¹³⁹ A XIX. század elején kivétel nélkül mindenik Nyárad menti szolga kérte évi bérébe. „Vásári portéka, amelyet [...] árától függetlenül választhatott” – írja

¹³⁷ SZÉKELY 1955. 63.: „Csak egy kis darab maradt ebből az ingből, amely azonban érdekes mintázatot mutat. Élére állított négyszög, a négyszög végein szintén négyszög, élére állítva, száröltéssel varrva, a közepe sima. A nagy négyszög oldalán kis rozetta, melynek közepe át van lyukasztva. A nagy négyszögben négy kis rozetta közrefog egy keresztszerű láncöltéses díszet. A négyszög szabad terét négy kis száröltéses retesz tölti ki, mintázatlan négyzetekkel felváltva. Sodrott cérnát használtak.” Vö. SERES 1973. és a SZNM marosmagyarói inggyűjteménye ltsz.: 6048–6053.; PÉNTEK 1979. 89–92., 105.

¹³⁸ KÖVÁRI 1860. 29.; KRESZ 1956. 4a kép; APOR 1972. 32.

¹³⁹ KRESZ 1956. 4a tábla; KOZMA 1879. 110.

MOLNÁR István.¹⁴⁰ Rojtos, virágos változatát magyar nyakendőnek tartották.¹⁴¹ Még a századfordulón is nyakravalóban ünnepeltek a háromszékiek és udvarhelyszékiek egyaránt. A nyári korábban háziszótt,¹⁴² majd a fiataloknál zöldes vagy vörös csíkos selyem- vagy kásmirkendő volt,¹⁴³ amit átlósan kettévágva, *bogra* kötve viseltek a nyakukon, a téli nyakravaló kék volt vagy piros hárász.¹⁴⁴ Kászonban a századfordulón csakúgy, mint a XIX. század közepi Gyergyóban és a Nyikó mentén leány ajándékozta a legénynek mint vőlegényjegyet. Az ilyen jegykendőt esküvőkor Hodoson is a vőlegény nyakába kötötték. Felsőrákoson *faolajas zsebruva*, vagyis ugyancsak gyári kendő volt a vőlegény egyetlen megkülönböztető jegye, de ezt itt a lájbija gomblyukába, ill. zsebébe fűtték be, Kászonban a házasságkötés után már csak egy-két évig illett viselni.¹⁴⁵ A nyakravaló divatjamúlása összefüggésben volt a galléros ingek elterjedésével.

A kieresztett inget övvel kötötték át. Míg a XVII. században a főurak „szép selyemövet viseltenek, némelyiknek az végin majc volt, ezüst-aranyos csattal, pikkelyekkel”¹⁴⁶, majd *tekert sinór övet*, mely Csíkban még a XVIII. századi szolgálja bérében is felbukkant,¹⁴⁷ a közrendűek inkább sálövet vagy vékony bőrszíjat, mely a fegyverfélék, kések felfüggesztésére vagy derékba tűzésére is alkalmas volt.¹⁴⁸

¹⁴⁰ MOLNÁR 1980. 162–165., 170.

¹⁴¹ SZILÁGYI 1854. 102.

¹⁴² HAÁZ 1929. 410.

¹⁴³ KOZMA 1879. 110.

¹⁴⁴ MALONYAY 1909. 36., 38.

¹⁴⁵ NAGY 1972. 247.; ORBÁN 1869a 110., 150.

¹⁴⁶ APOR 1972. 33.

¹⁴⁷ JÁNOS 1974. 382.

¹⁴⁸ *Régi erdélyi viseletek* 1990. 31., 47., 70. kép.

A székely népviselet a későbbiekben a keskeny derékszíj, valamint a XVIII. századból adatolt, 1–3 csattal záródó széles bőrszíj, a *dészű* (tüsző) közt osztozott. Ez utóbbi zsebével magába sűrítette a korábbi különálló tároló alkalmosságok funkcióját, így mindenekelőtt a pénzeszacskóét, aminek a nevét is örökölte: azelőtt ugyanis *gyűszűbe* kötötték vagy varrták bele a pénzt.¹⁴⁹ A bicskát és a tűzgyújtószerszámokat is a tüsző zsebében tárolták. Az ing megrövidülésével megváltozott az övfélék korábbi viselés módja: egy bécsi író szerint a XVIII. század végén Erdély-szerte kezdett kimenni a divatból az övvel átövezett ing; ezt ő már csak a csíki havasok népénél látta, akik övéből baloldalt egy pár kés függött alá.¹⁵⁰ SCHEINT Oláhfaluban figyelte meg, hogy a férfiak bő ujjú, jóval csípőn alul érő ingükre vastag piros bőrszíjat kötöttek. Ebben hordták pénztárcájukat és egy szíjra erősített tokban a kést és a villát.¹⁵¹ A tüsző a gyimesi csángóknál és a kászoni románoknál maradt fenn. Utóbbiak még az ing harisnyába betűrése után is viselték egy darabig, mert a derekukat biztosan tartotta a nehéz tárgyak emelésekor. Mint NAGY Jenő megállapította, viselete túlélte divatját.¹⁵² A szíjat az ing megrövidülése után a nadrág korcába fűzték. Talán a két viselésforma közti átmenet terméke volt az önveretes hosszú *bogláros szíju*, amit Felsőrákoson a férfiak kétszer, a nők csak egyszer tekertek a derekuk köré.¹⁵³

A *gagya* vagy *lábravaló*, mint láttuk, a XVII. században is már közönséges alsóruha volt a magyarságnál. NAGY Jenő

¹⁴⁹ SzT 1984. IV. 847. **gyűszű** címszó. 1783–1873 közötti adatok.

¹⁵⁰ Közli CS. SEBESTYÉN 1944. 95.

¹⁵¹ NAGY 1972. 267.

¹⁵² NAGY 1972. 245.

¹⁵³ ORBÁN 1868. 210–211.

szerint valószínűleg a XIV. századtól viselt rövid vászon-nadrágból, a berhéből alakult ki a XVI–XVII. században, annak bokáig való meghosszabbodásával,¹⁵⁴ de neve, a lábavaló azt a feltételezést sem zárja ki, miszerint egy eredetileg páros, egymással össze nem tartozó ruhadarabból származna. Erre utalhat a mondóka: „Harangoznak délre,/ Fut a pap a lére,/ A kántor es utána,/ Feneketlen gagyába”.¹⁵⁵

A XVI–XVII. századi gatya a jelek szerint már nem különbözött a népviseletben megőrződött *fenekes* vagy *tortyos gagyától*. 1570-ben még varratták, talán mert még nem volt közismert a szabása,¹⁵⁶ de hamarosan már ki-ki magának is el tudta készíteni. Legalábbis a Székelyföldön annyira rutinmunkává vált, hogy Csíkszentdomokoson még állatörzés közben is varrták. Két *ágát* vagy *szárát* egy-egy szél vászomból alakították ki, teljes bőségének meghagyásával avagy lefelé szűkítésével. Alját *hurokvetéssel* vagy *parámának* nevezett lyukas szegőöltéssel dolgozták el. A szárakat összevarrva, közéjük iktatták a rombusz alakú *fenékrészt* (Kászon), más nevén *nagypálhát* (Sóvidék), *tortyot* (Csókfalva, Felsőrákos), amihez a derék irányában elől-hátul egy-egy téglalap alakú *kispálha* (Sóvidék), *piykel* (Csík) vagy *fintyik* (Gyimes), a szárak irányába pedig, azok bővítésére, egy-egy háromszögű *ódalereszték* (Kászon), *ereszték* csatlakozott. Mivel eleje-háta egyforma volt, hogy a térde ne kopjon el, időnként megfordították.

Noha XVI. század végi formáját lyukon áthúzott *gatya-kötővel* erősítették a derekukra, ami alkalmasint az intimitást

¹⁵⁴ NAGY 1984a 141.

¹⁵⁵ GAZDA 1980. 202.

¹⁵⁶ SzT 1984. IV. 536–537. **gatya** címszó.

kifejező szerelmi ajándéktárgy is lehetett,¹⁵⁷ de volt, aki már akkor is a gatyát kötő nélkül viselte.¹⁵⁸ A székelységnél ez a kötő nélküli változat volt az általános. Ki-ki, hogy „inába ne suhadjon”, a gatyá bő derekát széthúzva, majd egymásra hajtva, *cigánybogot* vetett a feleslegből, és azt a derekába dugta. Ujabban *korcot* varrtak a gatyá derekára, és a korcba *lapos madzagot* húztak. A *korcos gatyá* azonban nem volt általános a Székelyföldön, már 1801-ből van adatunk Vargyasról a *gyapot gyolts német gatyáról* is, melynek *csatja acélból* készült.¹⁵⁹ Valószínűleg ez a testre szabott, hasítékkal ellátott városias gatyával lehet azonos, mely a parasztságnál csak a XX. században terjedt el.

A gatyá ma már csak Gyimesben alkot az inggel és tűszővel együtt egész rend nyári öltözetet, ezért igényesebb szövésű, sávolyos, *barackmagos* vászonból készítik.¹⁶⁰ Nem tudjuk, hogy betöltötte-e valaha Erdélyben másutt is egyidejűleg az alsó- és felsőruha szerepét, de ha igen, akkor is csak a legszegényebknél. A XVII. századi erdélyi viseletalbum szereplői közül mindössze egy cigány és a diák inasa viselt bő szabású gatyát, utóbbi fehér dolmánnyal. Ingben és gatyában ábrázoltak 1690-ben egy juhászt is.¹⁶¹ A Szótörténeti Tár adatai szerint ez ritkaság lehetett. Az még csak előfordult, hogy valaki otthon „lengen magyarban” legyen, az istállóba így lépjen ki, vagy hogy este, éjszaka a lányokkal ingben-gatyában cicázzon, de hogy így járkáljon, az kivételes volt, de nem példa nélküli: 1768-ban Nyárád-

¹⁵⁷ SzT 1984. IV. 536–538. **gatyá, gatyakötél** címszó.

¹⁵⁸ SzT 1984. IV. 537. **gatyakötél és gatyakötő** címszó.

¹⁵⁹ SzT 1984. IV. 537. **gatyá** 3. címszó.

¹⁶⁰ KÓSA-SZÁNTHÓ 1979b 143.

¹⁶¹ *Régi erdélyi viseletek* 1990. 30., 53. kép, 25. ábra. Itt jegyzem meg, hogy a bő bugyogó kizárólag a kereskedők: örmények, görögök viselete: 49., 51., 60. kép.

karácsonyfalváról Tót Mihály egy ingben, egy gatyában ment ki a faluból. Az ilyesmi inkább szokott jobbágyokkal történt meg.¹⁶² Az 1792-ben Erdély népeiről beszámoló bécsi író szerint „az egészen szegények a Csíki és Gyergyói hegyekben, a szorosán a testre simuló nadrág helyett csak egy alsóruhaféleséget (Gattung) hordanak, ami köldöktől bokáig ér. Olyan széles lenn is, mint fenn és a csizma vagy bocskor fölé függ.”¹⁶³ A gatyá felsőruhaként való viselését 1578-ban Kolozsváron nem tartották városi, tanácsbeli emberhez illőnek, ha az a tanácsházhoz ment.¹⁶⁴ A városi viselet mintául szolgált a falusi számára is, a Székelyföldön általában nyáron is posztóharisnyát illet hordani. Csupán a kishemesi származású hodosi legények jártak ingben-gatyában nyáron századunk első évtizedében, és csak nagy melegben, leginkább aratáskor dolgoztak alsóneműben. Mint egy régiesebb rend darabja, a gatyá az inggel együtt *halóruha* is volt, így 1600-ban Kolozsváron,¹⁶⁵ a XIX–XX. század fordulóján Lövétén és a második világháborúig Csíkszentdomokoson.¹⁶⁶ Csupán fejrevalóval, esetleg mellénnel és a halott lábára húzott *istrimflivel* (harisnya) egészítették ki ezt az együttest. Jobbágytelkén – egy még régiesebb képzet szerint – akárha esküvői ruha lenne, legény-halottat temettek így.¹⁶⁷

¹⁶² SzT 1984. IV. 536. **gatyá** címszó; SzT 1995. VII. 753–754. lábbravaló címszó.

¹⁶³ CS. SEBESTYÉN 1944. 95.

¹⁶⁴ SzT 1984. IV. 537. **gatyá** 2. címszó (1578).

¹⁶⁵ SzT 1984. IV. 536–537. **gatyá** 1. címszó.

¹⁶⁶ HAÁZ 1929. 445.; BALÁZS 1995. 92.

¹⁶⁷ TAMÁSNÉ SZABÓ 1995. 73.

Felsőruhák

A harisnya

A határőrkatona felállítása nemcsak a haj és az ing viselés módjára hatott ki – NAGY Jenő megfigyelései szerint –, az ingviselet változása és a harisnya alakulása közt is összefüggés mutatható ki. A harisnya kezdetleges derék-megoldásait hosszú, kieresztett, a derékon szíjúval átkötött ing leplezte. A határőrszervezet idején, a XVIII. században a huszárságnál viselt nadrág végül helyettesítette a korábbi formákat.¹⁶⁸

Az alakulás menete és kronológiája hosszabb és bonyolultabb lehetett. A Képes Krónika a magyarokat a XI–XIII. századi Európára jellemző szűk, a lábfejet is borító harisnyában ábrázolta, amit a *berhe* (rövid alsónadrág) derékra kötött zsinórjához erősítettek.¹⁶⁹ A XIV. században a harisnya már testre simuló fenékrészt kapott, és a divatkezdeményező franciáknak sikerült a szűk szárat egybeszerkeszteniük.¹⁷⁰ Az erdélyi parasztságnál a XV. századi csikmenasági oltárkép¹⁷¹ tanúsága szerint a combtőig érő, fenékrész nélküli posztóharisnya itt tovább fennmaradt, szükségessé téve a *berhe* eltakarását és a harisnya derékhoz rögzítését. E formát a XVII. századi erdélyi románok és németek posztóharisnyái és a hozzájuk hasonlító „papi

¹⁶⁸ NAGY 1984a 140–145.

¹⁶⁹ VARJÚ é.n. 347.; TESZ 1967. I. 284. **berhe** címszó. A német eredetű szó többes számú alak, jelentése: a csipőt és a felső lábszárat takaró nadrág: „egy-egy nadrágszár önálló, cserélhető ruhadarab volt, a két nadrágszárat felső részükön csak a 15. sz.-tól varrták össze egyetlen ruhadarabbá”.

¹⁷⁰ DOMANOVSKY 1979. 60., 92., 105., 128., 165., 168. és a hátsó szennylap összefoglaló táblázata.

¹⁷¹ DOMANOVSKY é.n. II. 491.

lábbelik” őrizték, melyek TRÖSTER tudósítása szerint „olyan harisnyák voltak, amelyek a lábujjaktól a láb hosszában a comb legfelső részéig értek”.¹⁷² A kovásznai és erdőhátsági románok a XX. századig fennmaradt *tureacja*, ill. *tobolonija* is hasonló szerkezetű, rang szerint hosszabb vagy rövidebb tobolonit viseltek, s azt zsinórral átkötve rögzítették.¹⁷³ Az archaikus kultúrájú moldvai magyaroknál a combtőig érő, derékhoz *csinkótával* (kötővel) rögzített harisnyaformát NAGY Jenő egy nagypataki csángó férfin még 1950 körül is megtalálta. Ekkor már csak munkanapokon hordták a szegényebbek, viszont az I. világháborúig hosszú posztókabát alatt még általánosan ezt viselték.¹⁷⁴ Tehát a peremterületeken fennmaradt egy sok évszázados ruhadarab.

Az 1512-es keltezésű csíkszentléleki oltáron megfigyelhető, hátulnézetben ábrázolt katona alakjából ítélve a XVI. század elején a magyarság már ismerte a feszes, fenekes posztóharisnyát is.¹⁷⁵ A főrendűek – városi tanácsurak, diákok, magas rangú katonák – lila vagy kék posztójú, egészen testhezálló, a lábbelijükbe húzott, az alsórendűek fehér és valamivel bővebb nadrágot viseltek, mely a lábfejet is borította.¹⁷⁶ Az urak nadrágszárára ekkortájt talpalló he-

¹⁷² NAGY 1984a 141.

¹⁷³ A kovásznai adat saját gyűjtésem, az erdőhátsági: PETRESCU 1959. 58.

¹⁷⁴ NAGY 1984a 141–142.

¹⁷⁵ DOMANOVSKY é.n. II. 349., 389. hacsak a festő nem külföldi előképek alapján dolgozott.

¹⁷⁶ *Régi erdélyi viseletek* 1990. Piros harisnya: 2., 5., 11., 55., 65. kép. Kék vagy lila harisnya: 13., 67., 69., 23., 41. Fehér harisnya: 27., 28., 31., 33., 43., 46., 47., 57., 61., 63. Az utóbbiak többsége román. KÖVÁRI (1860. 33.) szerint anyaguk skárlát, gránát, fodorillér, loreMBERGI posztó, abaposztó avagy kétszer ványolt brassai posztó, „melyet kék színéért a nép most is leginkább visel”.

lyett bőrcapát varrtak.¹⁷⁷ Egy magyar udvaronc és egy gyalogos katona¹⁷⁸ fehér harisnyája fölé vörös, illetve kék nadrágszárat húzott, ez nem fedte teljesen az alsót, és csak elöl ért combtő fölé, e ruhafélében – APOR szövegét olvasva – a nemesek által is kedvelt *salavárira* ismerünk.¹⁷⁹ A csak szárákból álló és a fenekes forma tehát nálunk párhuzamosan egymás mellett élt, miközben Nyugat-Európában a XVI. századtól más nadrágformák terjedtek el.¹⁸⁰

A XVIII–XIX. század fordulóján harisnyán általában *fejér* szűrposztó, esetleg *sinórral* vagy sinór helyett kék posztóval díszített durvább nadrágféléket értek, nadrágon pedig inkább színes: *baratzkvirág* színű, kék, *szederjes* vagy fekete finomabb posztóból készültet. Az akkor leggyakoribb magyar nadrág mellett előfordult a *lovaglónadrág* vagy *reithozen*, és csak idegeneken az *orosz módra bő nadrág* és a *pantallon*.¹⁸¹ A lovaglónadrágot német szabókkal készítették.¹⁸² Az olcsóbb és melegebb harisnyát a XVII. századi nemesek csak alkalmi téli utazásra vették fel: „tizen, tizenketten az atyafiak és nemesek egy számban (szánba) beültek, zekében, harisnyában öltöztenek, ... közöttök két-

¹⁷⁷ APOR 1972. 34.

¹⁷⁸ *Régi erdélyi viseletek* 1990. 3., 70. kép.

¹⁷⁹ APOR 1972. 34. „az nadrág hasítékjáig ért a salavári, ott belől az nadrágon ezüst- vagy selyemsinór lévén varrva két renddel, az sinórok végiben fél ujjnyi ezüst vastag tők, azokat sinóron átalvonták a salavári lyukain, s úgy kötötték az nadrághoz.”

¹⁸⁰ DOMANOVSKY 1979. 168., 189., 210. Itáliában és Németországban még egy ideig fennmaradt a régi feszes nadrág is.

¹⁸¹ VAJDA 1944. Negyven körözölevél közül 19 harisnyás, 21 pedig nadrágos embert keresett. A nadrágot csak egyetlen esetben jellemezték fehér zsinóros ruhadarabnak.

¹⁸² E ritkább nadrágot szászok és magyarok is viselték. VAJDA 1944. 540.; SzT 1984. IV. 1081–1082. **harisnyaposztó** címszó.

három cseber bor, s úgy ittak s úgy jártak egymáshoz”.¹⁸³ A nemesi ranghoz a finomabb anyagú nadrág illet.¹⁸⁴ A harisnya a közrendű székelyek ruhadarabja volt.¹⁸⁵ Béres vagy parasztembernek a nadrágviselést Sepsiszentgyörgyön 1797-ben városi határozat tiltotta.¹⁸⁶ Az 1750–1850 közötti kászoni armalisták nadrágot, a jobbágyok és szabad székelyek harisnyát viseltek.¹⁸⁷ SCHEINT szerint 1833-ban ünnepeken a székely lovaskatonák piros, az I. székely gyalogezredbeliek kék, a II. székely gyalogezredbeliek sötétkék, sárga zsinórozású, derékra szíjjal erősített feszes, zsinóros *magyar nadrágot* hordtak, hétköznapra pedig valamennyien fehérret, fekete és sárga zsinórozással.¹⁸⁸ Egyenruhájuk tehát köznemesi rangjukat tükrözte, akárcsak a XVII. századi kék darabontok kék, a veres darabontok vörös nadrágja.¹⁸⁹

A durva fehér posztóharisnya a bérszerződésekből sem hiányozhatott.¹⁹⁰ A XVI. században volt *téli* és *harmadannyit érő vékonyabb posztójú nyári* változata.¹⁹¹

¹⁸³ APOR 1972. 38.

¹⁸⁴ Még ha a nemes cselédkedett is, mint szilágysági Mihályfalvi Nemes Moja György 1894-ben, akkor is nadrágot viselt: három esztendei munkája béréül három pár nadrágot és csak egy pár harisnyát kért. SzT 1984. IV. 1081. **harisnya** címszó.

¹⁸⁵ SzT 1984. IV. 1082. **harisnyás** címszó: RETTEGI György 1776-ban írta, hogy Macskási Krisztina egyik lányát elvette „a mostani harisnyás székelyből lett Gál János nevű director”.

¹⁸⁶ DÁVID József nyomán újraközli NAGY 1972. 267.

¹⁸⁷ IMREH–PATAKI 1992. 327.

¹⁸⁸ Közli NAGY 1972. 266–267.

¹⁸⁹ KOVÁCS 1972. 243. Sajnos, népszerűsítő cikkében nem jelöli meg a forrását.

¹⁹⁰ SzT 1984. IV. 1080–1081. **harisnya** címszó; MOLNÁR 1980. 162–164.

¹⁹¹ KOVÁCS 1972. 243. A gyergyószárhegyi LÁZÁR István gróf 1551-ben Fogaras vidéki bölénypásztorának télire 12, nyárára pedig csak 4 dénáros posztóból készült harisnyát ígért.

Ekkortájt vízhatlan nemezéből is készülhetett harisnya, a vízben járók még erre is hosszú szárú bőrlábbelit húztak.¹⁹² A harisnya emlékét őrizheti a sóvidéki hétköznapi harisnya anyagának *halina* megnevezése¹⁹³ is. Legáltalánosabb anyaga az *egészre, felesre* vagy *egynegyedesre* ványoltatott, házilag szótt négynyüstös harisnyaposztó volt: ennek 40–50 cm-es, MALONYAY szerint egysinges¹⁹⁴ szélessége kiadta a harisnya egy-egy szárát. Készült gyengébb minőségű harisnya is a Román Fejedelemségekből importált *berkeposztóból*¹⁹⁵ és jobb minőségű, ünnepnapi az eredetileg törököktől importált, majd Erdélyben is gyártott abaposztóból.¹⁹⁶

APOR Péter leírásából, miszerint a XVII. századi „sem bőv, sem szűk” nadrág „hátsó varrásán semmi sinór nem volt”,¹⁹⁷ KÖVÁRI arra következtetett, hogy a nadrág a románok XIX. századi nadrágjával egyező szabású lehetett: szárait hátul varrták össze.¹⁹⁸ Ilyent viselt a XVII. századi viseletalbum hátulnézetes alakja is.¹⁹⁹ A mai erdélyi románok többféle szabású harisnyája a ruhadarab kialakításával kapcsolatos kísérletezésről tanúskodik. A kászoni görbe szabásvonalú, nyilvánvalóan újabb megoldásnál²⁰⁰ általánosabb a fenékrész négyszögű, háromszögű

¹⁹² KÖVÁRI 1860. 35.

¹⁹³ HAÁZ 1993a 76. A SzT (1984. IV. 978.) egyetlen példát hoz fel a fehér, durva nemez(?) harisnyára 1839-ből: **halinaposztó** címszó. A XIX. század elején Brassóban a közönséges posztó mellett *halénát* is gyártottak, főleg az ausztriai matrózok számára. KÖVÁRI 1847. 229.

¹⁹⁴ KÓSA-SZÁNTHÓ 1979a 84.; MALONYAY 1909. 40.

¹⁹⁵ MALONYAY 1909. 40.

¹⁹⁶ KOZMA 1879. 110.; HAÁZ 1993a 76.

¹⁹⁷ APOR 1972. 34.

¹⁹⁸ KÖVÁRI 1860. 32.

¹⁹⁹ *Régi erdélyi viseletek* 1990. 7. kép.

²⁰⁰ NAGY 1972. 255.

vagy trapéz alakú darabokból való kiképzése.²⁰¹ Többnek is, így éppen a dél-erdélyieknek a szárát hátul varrták össze, talán ezek őrizhetik a székely harisnya megelőző formáját.²⁰² A mai magyarság peremvidékeken fennmaradt régies harisnyái a gatyával egyező szabásúak, legfeljebb szűkebbek. Nemcsak a moldvai csángó és a gyimesi csángó harisnyák²⁰³ ilyenek, Kovásznán a közelmúltban még emlékeztek rá, hogy erdei munkára a gatyával egyező szabású posztóharisnyában jártak. A csángóknál és a románoknál is szokás volt ugyanolyan szabású vászon- és posztónadrágot készíteni. Ezeknek csak a neve különbözött: a csángók a vászomból valót mindenütt *gatyának* nevezték, a gyapjúszövetből készítettet Moldvában *icárnak*, Gyimesben *harisnyának*.²⁰⁴

A *székely harisnya* szabása a *magyar nadrágéval* egyezik. Ezt több múlt századi szerző is hangsúlyozta, így SCHEINT, NAGY Imre, KOZMA Ferenc és 1909-ben MALONYAY is.²⁰⁵ Az európai divat XVI. századi megváltozásával a testhez álló nadrágnak kialakult egy magyarokra jellemző formája. A soproni szabók 1679-ben e formát *magyar nadrágnak* nevezték.²⁰⁶ Ha Székelyudvarhelyen 1589-ben már volt *német szabó*,²⁰⁷ akkor ekkortájt itt is megkülönböztették a ma-

²⁰¹ FORMAGIU 1974. 59–68.

²⁰² FORMAGIU 1974. 61: A2 típus Vrancea, A3 típus Fogaras és esetleg az A5 típus Kolozsvár vidékéről. Szóba jöhet még a töröcsvári típus is: PETRESCU 1959. 30. szabásrajz, mellyel megegyezik a Háromszéken ismeretes román harisnya.

²⁰³ NAGY 1981. 409–410.; PALOTAY 1937. 339.

²⁰⁴ NAGY 1981. 409–410.; KÓSA-SZÁNTHÓ 1979b 143., 149.; FORMAGIU 1974. 59–61.

²⁰⁵ NAGY 1972. 267.; KRESZ 1956. 129.; KOZMA 1879. 110.; MALONYAY 1909. 40.

²⁰⁶ DOMONKOS 1957. 125.

²⁰⁷ SzOkI. Új sorozat 1983. I. 33–34.

gyaros és németes férfiruhát. Ugyanitt a XIX. században a szabók *atillával, mellénnyel* és *magyar nadrággal* remekeltek.²⁰⁸ A magyar nadrágot a határőrkatonáság megszervezése előtt mindenképpen ismerte a magyarság, Mária Terézia szürposztóból a határőrség egyenruhájává tette, amikor elrendelte, hogy „tartsák meg a viselni szokott fehér harisnyát...”²⁰⁹ Mindenesetre a román határőrezredek másfajta harisnyát őriztek meg. A székely harisnya szabását több kutató leírta, és szabásmintáját többen közölték.²¹⁰ A táji különbségek jelentéktelenek, és legfeljebb a képzetlen falusi szabók eltérő mértékvételében, ill. az alkotóelemek más sorrendű összevarrásában mutatkoztak meg. A harisnya szabásának jellegzetes vonása volt, hogy *szára* vagy *ága* egy-egy *szél* posztóból készült, akárcsak a lábbravalóé, csak a fenékrész kialakítása különbözött. Csikban a szabó cérnával csak a rendelő *farcsoát* (csípőjét) és térdét mérte meg, a Sóvidéken ezenkívül a combtövét, bokáját és a hosszát is. A két félrészt egyszerre szabták ki, az *ületnél* görbe vonalúra. Ide került be ugyanis a szár elszűkítése során kieső részből kiszabott *fenékereszték* vagy *fartoldás* és följe a *farcasukereszték*, ill. *farcusuktoldás*. Utóbbi visszahajtásával alakították ki a korcot: ebbe madzagot vagy bőrszíjút húztak. „A harisnya sajátos része az ellenző, amely a két szél elöl összevarrt részei és a farcsoktoldás közé esik. Tulajdonképpen egy hasíték, amely alá téglalap alakú posztót tesznek.”²¹¹ Szá-

²⁰⁸ FODOR 1956. 127.

²⁰⁹ SZÁDECZKY Lajostól idézi NAGY 1972. 219.

²¹⁰ PALOTAY 1937. 338–339.; NAGY 1972. 254–257.; HAÁZ 1993a 76., 90.; HAÁZ szó szerint idézi a harisnyaszabónak a harisnya készítésére vonatkozó magyarázatát, és közli szabásrajzát. Nagyon jól áttekinthető egy csíkszentdomokosi szabó mintafüzetéből átvett szabásrajz is (KÓSA-SZÁNTHÓ 1979a 84–85.).

²¹¹ KÓSA-SZÁNTHÓ 1979a 84.

rát alul egy darabon nem varrták össze, hogy könnyebben felhúzható legyen, egy vékony, hosszú posztócsíkkal, a *lábszártekerővel* vagy *kengyellel* szorosan áttekerték, majd a talpuk alatt áthúzva *kengyelt*, *talpallót* rögtönöztek belőle. Ez megakadályozta a szár felcsúszását. Zsebbel csak a múlt század utolsó harmadán kezdték ellátni, miután megszűnt a bőrtüsző viselete.²¹²

A székely harisnya díszítményei, a *vóc*, *szegő* és *vitézkötés* közül az előző kettő szerkezeti elem is volt. A posztószéleket ugyanis egymás mellé helyezve, szimpla laposöltéssel is összevarrhatták, mint Gyimesben,²¹³ a szűcsmunkából is ismert, közbeiktatott *vóc* azonban erősebbé, tartósabbá tette, és egyszersmind díszítette is. A harisnyát a *lábina* és a *farcsukeresztéke* mentén megerősítő *vóc* készülhetett színes posztóból, esetleg rossz kalap levágott karimájából. Beszegni az ellenző szélét és a zsebfedeleket szokták, szegő egyes csíki falvakban eredetileg színes posztó volt, újabban bőr. A vitézkötés a harisnyákon nem régebbi a zsebnél.²¹⁴ az eredetileg külföldi *bogárhátú* vagy *selyemzsinórt* házikészítésével helyettesítették: *bordán szőtt laposkötővel* vagy *háromágú fonással*, *sirítéssel* (sodrással), *horgolással* kialakított *sinórral*. A harisnya színe és díszítménye eredetileg rendi jelszerepet töltött be: a lovasok piros, a gyalogosok kék, ill. sötétkék színű, sárga zsinóros magyar nadrágban ünnepeltek. Hétköznapra a székelyek – függetlenül attól, hogy katonáskodtak-e vagy sem – fehér harisnyát húztak, de a határőrökét

²¹² NAGY 1972. 256.

²¹³ KÓSA-SZÁNTHÓ 1979b 149.

²¹⁴ NAGY 1972. 256. ORBÁN Balázs egyetlen ábrázolásán sem találunk sem zsebet, sem vitézkötést: 1868. 16., 74., 85., 210.; 1869a 28., 148. A bogárhátú ezüst-, aranyfonálból vagy tiszta selyemből való *sinór* APOR szerint is új, tehát XVIII. század eleji díszítőelem az urak, főnemesek ruházatán. APOR 1972. 33.

fekete és sárga zsinór díszítette.²¹⁵ A jelrendszer értelmezése már a múlt században is bizonytalan volt. NAGY Imre 1857-ben a gyalogosoknak tulajdonította a vörös, a lovasoknak a kék posztózsínóratot.²¹⁶ Ezzel egyező jelentést mindössze CSULAK Magda jegyzett fel a háromszéki Szentkatolnán, ahol virágokkal *meg is hánták* az ellenző alatti részt. Háromszéken sokfelé a szürke harisnya a szabad székelyeknek, a szederjes a nemeseknek – így pl. Hatolykán –, a fehér a jobbágyoknak dukált. A csíkiak fehér harisnyások voltak, és a madarasiak, valamint a szentimreiek úgy tudták, hogy a piros színű zsinór viselete a szabad székelyek – egyesek szerint a huszárrészen valók – kiváltsága, míg a jobbágyok zsinórszíne a fekete volt. Aki méltatlanul viselte, azt zsinórja leszakításával nyilvánosan megszégyenítették.²¹⁷ A Maros, Nyárad és Küküllő mentén a katonarendűeknek fehér harisnya járt kék zsinórozással, itt a jobbágyrendűek viseltek szürke, barna és fekete harisnyát.²¹⁸ A kászoniak fehér harisnyájának oldalbetoldása általánosan fekete volt, de piros vitézkötést és zsebet itt is csak a lófők viselhettek.²¹⁹ Egyértelműbb a posztószín és a díszítmény helyi identitást kifejező funkciójának emléke: míg Kászonban a keskeny fekete oldalbetoldás járta, addig Udvarhelyszéken a széles fekete, Középcsíkon zöld-fehér-piros, Gyergyóban piros, fekete-piros-fekete vagy fekete-zöld-fekete. A vitézkötés színe Udvarhelyszéken fekete, Sóvidéken, „Parajdtól lefele” és Marosszéken kék volt.²²⁰ E tájakon a harisnya színe fehér, Háromszéken szürke volt. Érdekes

²¹⁵ SCHEINT leírásának fordítását közli NAGY 1972. 266–267.

²¹⁶ Közli KRESZ 1956. 129.

²¹⁷ IMREH Istvántól idézi NAGY 1972. 268.

²¹⁸ HAÁZ 1993a 76.

²¹⁹ NAGY 1972. 256.

²²⁰ NAGY 1972. 256.; HAÁZ 1993a 76.

módon itt a szürke színt és zsinórozást a molnárok kezdeményezték.²²¹ A rendi viselési szabályok elhalványulásával a módosságot, aztán az életkort tükrözte a harisnya: egy kökösi héthektáros gazda pl. századunk elején magának feketét csináltatott, s az ellenző alatt dúsan kizsinórozattatta, az öregek egyszerűbb, vitézkötés és zseb nélküli, a fiatalok díszesebb, vitézkötéses, zsebes harisnyát viseltek. A zseb megjelenése a *büszkeség* kifejezőjévé vált, legalábbis Alsó-sófalván. Míg az előző nemzedék az öröklött vitézkötés formákat vitte tovább, a fiatalok újakat igényeltek.²²² Jobbágytelkén régen sötétkéssel és feketével, ma zölddel díszítik a posztót, de a legények harisnyájára zsinórozással, a házasemberekére csak varrógéppel varrják fel a mintát. E technikának a Sóvidéken *kitörcölés* a neve.²²³ Ma már legtöbb helyen csak lokális identitást fejez ki bármilyen, a harisnyával kapcsolatos jegy: a posztója színe, a zsebe megléte, hiánya vagy száma, a szegője színe, a díszítménye mibenléte.

A változás néhány közös jegyben is megragadható: 1866-ban pl. az árutermelésre berendezkedő lukafalvi és ilencfalvi férfiak szürke, magyar szabású nadrágban kezdtek járni.²²⁴ Háromszéken is a múlt század vége felé cserélték fel a fehérret a kevésbé kényes szürkével. A legtöbb vidéken e fázis kimaradt, mert a fehér harisnyát egyenesen a szürke háziszöttes vagy gyári anyagú *priccses nadrág*, majd jóval később a *pantalló* váltotta fel. A *priccses nadrág* térhódításának időpontja falvanként változott, de a folyamat általában az első világháború végével indult meg. A lefolyása sem volt

²²¹ KOZMA 1879. 110.

²²² HAÁZ 1993a 77.

²²³ HAÁZ 1993a 77.

²²⁴ GERGELY 1866. 149.

egyforma: Háromszéken és Marosszék egy részén gyorsabban, Udvarhelyszéken lassabban ment végbe.

Noha a posztóruhák hosszas fennmaradását elsősorban a szabadban végzett téli teendők indokolták, e meleg ruhadarabok egy részét – így a harisnyát és a mellesbundát – a székelyek nyáron is viselték. Ez az egykori katonás fegyelem emléke és egyben a férfinép edzettségének, tűrőképességének a jele is lehetett. Csak a múlt század második harmadától, Felsőrákoson csak az első világháború utánról van tudomásunk arról, hogy nyárra vékony háziszóttos anyagból szabtak *porcellán*-, *bolhaszorító* nadrágot, de már városias formára, német elővel. Ehhez a szabáshoz már nem illett a bocskor, legalább *bakkancs*, ünnepre *csizma* járt hozzá. A szegényebbek azonban nyáron kímélték a drága lábbelit, mezítláb jártak.

Ujjas, hosszú felsőruhák

A bőrruhák a XVII. században már parasztosnak számítottak, mégis 1769-ben is viselte nemesember is.²²⁵ Viszonylagos rangjukat ekkor még a készítésükhöz szükséges szakértelem és díszítettségük biztosította. Egy 1744-es erdélyi árszabás szerint *egy szép rövid cifra magyar ködmön* egy pár tavalyi üszőborjú árával ért fel, míg *egy alábbvaló paraszt-ködmön* már csak egy jó kövér, bückmakkon hizott sertés árával.²²⁶ Előbbit a középrend képviselői hordták: így egy szabadalmas sóvidéki közösség sóvágója a XVII. században;²²⁷ 1718-ban a kézdivásárhelyi városi emberek is *tisztes*

²²⁵ KÖVÁRI 1860. 17.; SzT 1975. I. 576. **báránybőrbunda** címszó.

²²⁶ KONCZ 1895. 186–187.

²²⁷ *Régi erdélyi viseletek* 1990. 7. és 104. kép.

séges selymes ködmönt igényeltek, nem pedig *paraszt fehér cernával csináltat*.²²⁸ Ez utóbbi vagy a teljesen díszítetlen ködmön az alsó rend képviselőinek volt a viselete.²²⁹ Ám egy idő után a ködmön luxusszámba kezdett menni: 1797-ben a sepsiszentgyörgyi béresszolgák *bőrbundát* nem kaphattak bérül,²³⁰ csak a felszabaduló szücsinast illette meg a saját készítésű mesterremek.²³¹ Gyimesben a XIX. század közepén már csak a gazdagabbak viselték.²³²

A ködmönféléknek hosszuk szerint három változatuk volt: a bokáig érő *nagybunda*, amit Kászonban a tehetősek és fuvarosok viseltek (a gazdáké hímes, a fuvarosoké díszítetlen volt),²³³ a térdig érő, esetleg még hosszabb *kozsók* vagy *ködmön* és a rövidebb, csípőaljig érő *ködmönke*. Készítésükhöz leggyakrabban 14 vagy 8 bőrt használtak fel.²³⁴ Színük többnyire fehér volt, de a XVIII–XIX. században előfordult a fekete is.²³⁵ A XIX. században a közszekelyek ködmönjei *magyar, magyaros* jellegűek voltak. ORBÁN Balázs annak érzekelte (láthatóan egyenes) szabásukat és az udvarhelyszéki, kis állógallérú, térdig érő, prémszegélyű ködmönök gombolórésze huszáros sujtásozását. NAGY Imre a bunda selyemhímzésű virágornamentikáját emelte ki.²³⁶ Hosszú bundát a XIX. században Székelyföld-szerte visel-

²²⁸ CSEREY Zoltán szóbeli közlését idézi KRESZ 1978. 328.

²²⁹ *Régi erdélyi viseletek* 1990. 7. kép és 104., továbbá 27., 28. 32., 34., 43., 46., 68. kép.

²³⁰ DÁVID József nyomán NAGY 1972. 267.

²³¹ CSEREY 1976–1977. 132.

²³² ORBÁN 1869a 79.

²³³ NAGY 1972. 249.

²³⁴ JÁNOS 1974. 381.

²³⁵ Ú. KERÉKGYÁRTÓ 1981–1984. 106.; JÁNOS 1974. 381.

²³⁶ NAGY 1972. 267.; KRESZ 1956. 129.; ORBÁN 1868. 75.

tek.²³⁷ Főleg Udvarhelyszéken volt gyakori, ahol nyáron is hordták szőrével ki és befordítva is. A XX. századra az egyenes szabású bunda kiment a divatból. Az *irhabunda* újabb, barnára festett, karöltős, *plátkás* változatát csak a jobb módúak engedhetik meg maguknak.

Már a XVII. században a közép- és felső rend képviselői közt a ködmönnél nagyobb beceje volt a *jóféle posztóborítású* és nemes szőrmével bélelt és prémezett *mentének*. Volt *téli* és *nyári* változata. Általában *panyókára vetve* viselték, amit a *mentőkötő*, a két szárnyát a mellen összetartó díszes lánc tett lehetővé. A *pompára* szánt változatának széles, a közönségesnek fennálló gallérja volt.²³⁸ Ekkortájt rövidült meg: a hétköznapi inukig, az ünneplő térdükig ért. A díszmentét kereken *díszszinór* szegte, 20–25 gombját elől *sujtás*, *vitézkötés* kísérte, majd a XVIII. században *hányatos* zsinórdíszítményt kapott. A polgárok, tanárok és diákok mente helyett *tógát* hordottak, foglalkozási csoportonként eltérő minőségű *matériából*.²³⁹ A sötétkék posztóborítású bundát a XIX. századi székely határőrezredek ünnepi egyenruhaként viselték.²⁴⁰ A mente háromszéki utódját, a „huszárféle” módon gombos, prémes és galléros *pézsma bundát* a XIX–XX. században a jobb módú gazdák utazásra készítették. A parasztság hasonlót szűrposztóból szabatott és béleltetett. A *nagy utazó bundát* máig viseli egy-két fuvaros.

A mente vagy tóga alatt a XVII. században vékonyabb anyagú, szintén bélelt, zsinórba szegett, fennálló gallérú, de legfeljebb 12 gombos *dolmányt* viseltek, aminek gombja,

²³⁷ ORBÁN 1868. 16., 66., 74., 75., 85.; 1869a 28., 79.; GERGELY 1866. 197.; KOZMA 1879. 110.

²³⁸ APOR 1972. 32–34.; KÖVÁRI 1860. 31.; újabban: NAGY 1993. 11–56.

²³⁹ KÖVÁRI 1860. 32.

²⁴⁰ NAGY 1972. 266.

gomboló sujtása egyben dísze is volt. *Kutyafüles*, vagyis elálló *hajtókás ujját* szépen díszítette színes bélése.²⁴¹ Volt hosszú és rövidebb, combtőig érő változata is. A rétegzett székely társadalomban a jobb minőségű mentét, dolmányt a nemesek viselték: uzoni Béli Kelemennek nemcsak *galléros*, *veres skarlát öreg arannias kaftánnal bellet*, hanem *galleros zederies skarlát nestel bellett mentéje* is volt, *vitéz kötessel czenalt öreg tizenkét gombokkal*.²⁴² A szegényebb nemeseknek és lófő székelyeknek azonban be kellett érniük jobb esetben *francia posztóval*, *zöld landissal*, de általában csak *brassai* posztóval, báránybőr béléssel és legfeljebb rókamál prémmel.²⁴³ A dolmányuk is leginkább kék posztóból készült.²⁴⁴ A középrendbe tartozó diákok sötét dolmányának eleje, a kor divatja szerint csákósra, vagyis ferdén bővülőre volt szabva, és nyakán kötővel záródott.²⁴⁵ Az alsó rend efféle értékes ruhákhoz csak úgy juthatott, ha ura levetett darabját ajándékba vagy bérbe kapta.²⁴⁶ A többség hasonló szabású, de durva szűrposztóból készült, zsinórozatlan felsőruhát hordott. KÖVÁRI szerint a „csipőig érő ujjasa a dolmányra, az aranyosszéki székelyek zekéje a mentére, a belföldi székelek szokmánya a tógára emlékeztet”.²⁴⁷

A legelőkelőbbek is tartottak ruhatárukban egy-egy tábori viselethez szükséges hosszú és bő, alacsony fennálló

²⁴¹ *Régi erdélyi viseletek* 1990. 5. kép; KÖVÁRI 1860. 30.; APOR 1972. 33–34.; SZT 1978. II. 448–449. **dolmány** címszó.

²⁴² SZT 1975. I. 398. **aranyos** címszó, I. 752. **bélet** címszó.

²⁴³ SZT 1975. I. 576. **báránybőr-bunda** címszó, I. 752. **bélet** címszó, I. 1078. **brassai posztó** címszó.

²⁴⁴ *Régi erdélyi viseletek* 1990. 83. Marsigli 1690-ből keltezett vízfestményén a székely katona rövid dolmányban és mentében van. Továbbá: SZT 1978. II. 449. **dolmány** címszó 1680., 1721.

²⁴⁵ *Régi erdélyi viseletek* 1990. 67. kép.

²⁴⁶ SZT 1978. II. 448–449. **dolmány** címszó (1585., 1692.)

²⁴⁷ KÖVÁRI 1860. 40.

gallérú és négyszögletes háttakarójú *posztóköponyeget*.²⁴⁸ „Ha útrakeltek, mindig ott vala a nyeregkápában”. Az erdélyi viseletalbum talpasa (vörös darabontja?) ilyen, katonához illő bokáig érő vörös köponyeget hordott félvállra vetve.²⁴⁹ Sok anyag kellett hozzá, ezért is volt drága.²⁵⁰ E ruha végnapjairól SZILÁGYI Sándortól 1854-ből olvashatunk: „lehet még itt-ott találni a régi korból maradt s csak utazásra használt, fehér és kék posztóból készült szaniel alakú köponyegeket is, a fehér a lovas (primipilus), a kék a gyalogrendüeké volt”.²⁵¹

A XVIII–XIX. század fordulóján több csíki osztozólevél és cselédszerződés szólt *szűrről*, mely főként szabásában térhetett el a köponyegtól meg a posztózekétől is.²⁵² A menaságiak emlékezete szerint a *fehér kerek szűrt* a múlt század hetvenes éveiben még némelyik huszárrészen való idős ember őrzött.²⁵³

A székelyföldi köznapi zekeviselés múltjáról, lévén az a cselédbér része, a XVII. századtól nagyszámú levéltári adat tanúskodik.²⁵⁴ A zeke durva háziszóttos, szürke vagy fekete, ritkán fehér színű *condraposztóból* készült gallér nélkül vagy keskeny álló gallérral.²⁵⁵ A katonai szolgálathoz szükséges *mundérzeke* (1776 Csíkmenaság)²⁵⁶ valószínűleg nem vagy nem sokban különbözött a köznapi viseletdaraboktól.

²⁴⁸ KÖVÁRI 1860. 40.

²⁴⁹ *Régi erdélyi viseletek* 1990. 70. kép.

²⁵⁰ Ú. KERÉKGYÁRTÓ 1981–1984. 116.

²⁵¹ SZILÁGYI 1854. 102.

²⁵² JÁNOS 1974. 381–382.

²⁵³ Ú. KERÉKGYÁRTÓ 1981–1984. 116., 90.; JÁNOS 1974. 381.

²⁵⁴ Szt 1975. I. 1216–1218. **condra** címszó. Továbbá NAGY 1984a 140.

²⁵⁵ *Régi erdélyi viseletek* 1990. 61., 67. kép.

²⁵⁶ Néhai Jakab Zsigmond hagyatékában. Ú. KERÉKGYÁRTÓ 1981–1984.

Színe, Mária Terézia helytartóinak parancsa értelmében, a határőrezredre utalt. 1833-ban SCHEINT G. Daniel szerint „Világos piros öltözet ékesítette a lovast, aki bal vállára tigrisbőrt vetett, a gyalogos pedig piros, zöld és kék színű öltözetben járt.” A lovas hétköznap rövid, kék gallérú zubbonyt (Spenzer) viselt, a II. gyalogezred sötétkék mentében és dolmányban ünnepelt. Mindkét gyalogezred egyenruhájának kabátja sötétbarna volt, de szabása szerint a hétköznapi és ünnepi különbözött, amennyiben az előbbi egyszerű, bő volt, térdig ért, és csak színes szegő szegte, az utóbbit viszont rózsaszínű gallér, hajtóka és gomb díszítette. A gomb az I. székely gyalogezrednél sárga, a másodiknál fehér színű volt. A nem katonáskodó közszekelyek kabátja szintén galléros volt, és színe székenként különbözött: a háromszékieké sötétkék piros gallérral, a maros- és udvarhelyszékieké szürke kék gallérral, a csikiaké sötétbarna piros gallérral. Esős időben valamennyien a régisebb, térden alul érő fekete zekét hordták.²⁵⁷ SCHEINT tehát több egymás mellett élő dolmányszerű felsőruhát regisztrált. A legegyszerűbb és legrégebb az esős időben viselt hosszú fekete zeke volt. Ilyent hordhattak valamikor a jobbágyok is, akiknek „színes gallért vagy zsinórt viselni nem szabadott”.²⁵⁸ A rövidebb és színes szegős hétköznapi bő, sötétbarna posztókabát egy következő fokozatot képviselt. Az ünnepi, galléros és színes hajtókás kabátok pedig már valószínűleg karöltős szabásúak, de még hosszúak voltak, míg a lovasok zubbonya a mai ujjas megfelelője lehetett. Előttünk állnak tehát a néprajzi anyagban fennmaradt hosszú és rövidebb posztókabátok.

A *hosszú zekét* 12, a *rövidet* 4–6 singnyi ványolt, négy-

²⁵⁷ Idézi NAGY 1972. 266–267.

²⁵⁸ T. NAGY Imrét idézi KÓSA-SZÁNTÓ 1979a 91.

nyüstös, lehetőleg egy éven aluli *düszke* bárány gyapjából szótt háziposztóból szabták,²⁵⁹ ezért *düszke zekének* is nevezték. Színe, egy XX. század eleji háromszéki forrás szerint, rangjelző volt: a jobbágyoké, zselléréké fehér, a szabad székelyeké szürke vagy fekete,²⁶⁰ 1701-ben egy háromszéki, angyalosi férfinak fehér, 1696-ban egy peselnekinek szürke condrája volt.²⁶¹ Ekkortájt a fehér lehetett valamivel értékesebb, ugyanis az 1744-es limitáció, ha nem is egy zekét, de *egy öreg fehér szűrt* 3 frt-ra, *egy öreg szürke szűrt* csak 2 frt 60 dénárra taksált.²⁶² A zeke színe tájanként is különbözött. A csikiak fekete zekében jártak,²⁶³ a háromszéki nem katonáskodó közszékelyek sötétkében, az udvarhelyszékiek szürkében.²⁶⁴ Formája is tájanként különbözött: a felsőháromszékiek viselete inkább a csikihoz, az alsóháromszékieké inkább az udvarhelyszékihez hasonlított.²⁶⁵ A különbség vagy hosszában vagy szabásában, alkotóelemei változataiban vagy díszítésében mutatkozott meg. Hossza a sepsiszentgyörgyi 1797-es szolgálégénybérszabályozás szerint koronként változott: „a hosszúzeke csinálásában becsúszott rendetlenség iránt határozatlik, hogy egyenesen felállván, s kezeit lebocsájtván, ameddig ér a keze hosszúsága, akkora legyen a zekéje”.²⁶⁶ Ilyen lehetett a kézdivásárhelyi polgárok 1764-re már megunt, *kurta mentéhez* hasonlított zekéje is.²⁶⁷ Tehát a hossz rangjelző

²⁵⁹ KÓSA-SZÁNTHÓ 1979b 142.

²⁶⁰ MALONYAY 1909. 49.

²⁶¹ SzT 1975. I. 1216–1218. **condra** címszó.

²⁶² KONCZ 1895. 194.

²⁶³ ORBÁN 1869a 28.

²⁶⁴ NAGY 1972. 267.

²⁶⁵ ORBÁN 1869b 204.

²⁶⁶ NAGY 1972. 267.

²⁶⁷ NAGY 1972. 221.

volt. A XIX. századi emléanyagban a csípőaljig érő *zeke-ujjas* vagy *kocogány* már világosan elkülönült a lábszárközépen alul érő *szokmánytól* (Marosszék, Sóvidék), *hosszú-* vagy *nagyzekétől*, *zekétől* (Udvarhelyszék, Alsóháromszék) vagy *cedelétől* (Kászon, Felsőháromszék).²⁶⁸

A zeke régies változatát Háromszéken, Kászonban, Csíokban egyenes, függőlegesen kétrét hajtott darabból szabták, amit elől felhasítottak, és a nyílásához mindkét oldalt egy-egy lefelé szélesedő posztósávot toldottak, „ezért elejét egymásra lehetett csapni.”²⁶⁹ A régiségben az ilyet *csákós* szabásnak nevezték. Nyakát pertlivel, derekát egy XVII. századi székely diák még kendővel,²⁷⁰ egy XIX. század végi kászoni öregember *pórázzal* kötötte össze,²⁷¹ a felsőrákosiak több egymás alatt sorakozó *kötővel* zárták. Melegben csak a vállukra vetették. Az udvarhelyszéki *szárnyas cedele*, *zeke* bőségét a posztósáv két széléhez toldott trapéz- és háromszög alakú *aszalyokkal* valósították meg, melyek vagy hónalj alatt kezdődtek vagy – mint Lövétén – csak a deréknál.²⁷² A gyimesi zekét egyaránt bővítette *elő* és *ódal aszal*.²⁷³ A szárnyas (csak deréktől bővített) cedele általában *nyaktalan* volt, a csákósnak lehetett *egyenes nyakú*, vagyis keskeny állógalléros változata is. *Nyaktalan*, vagyis gallértalan zekét a XIX. század első felében már csak a *vármegyeiesen* öltöző kelementelkiek,²⁷⁴ továbbá a lövé-

²⁶⁸ SCHEINT szerint a gyalogos posztókabátja térdig (NAGY 1972. 266.), NAGY Imre szerint „szárcsont közepén még alól ért” (KRESZ 1956. 129.); míg a *zekeujjas* GEDŐ János (SZILÁGYI 1854. 102.) szerint rövid volt.

²⁶⁹ NAGY 1972. 251.

²⁷⁰ *Régi erdélyi viseletek* 1990. 67. kép.

²⁷¹ NAGY 1972. 251.

²⁷² NAGY 1972. 251.; HAÁZ 1993a 31., 50., 70., 86.; HAÁZ 1929. 442.

²⁷³ GÖNYEY 1941. 172.

²⁷⁴ KÖVÁRI 1984. 117.

teiek, korondiak, háromszékiek és erdővidékiek viseltek.²⁷⁵ Másutt a régies forma is már keskeny vagy szélesebb álló gallérú, ez járhatott ekkortájt a „nem katonáskodó közszekelyeknek”, s a gallérszegő színe, mint SCHEINT írja, székenként különbözött: Háromszéken piros posztó, Maros és Udvarhelyszéken kék, Csíkban ismét piros volt.²⁷⁶ E jel azonban Udvarhelyszéken 1870-re zöldre változott, míg a csíkiak megőrizték a piros szegőt, a Maros-Torda megyeiek pedig a kéket.²⁷⁷ A rendiség korától időben eltávolodva, századunk fordulóján a színeknek már más jelentést tulajdonítottak. NAGY Imre szerint a huszárrendűeknek volt piros gallérja vagy piros zsinórja, „a gyalog rendeknek kék gallérja vagy kék zsinórja”.²⁷⁸

A XIX. század első harmadában a határőrkatona ünneplőjén egy újabb szabásforma tűnt fel, megjelent a magyar úri viseletben is csak a XVIII. század végétől alkalmazott, de nyugaton már néhány évszázada ismert rézsütös váll és a görbe szabásvonalú karöltő.²⁷⁹ Bevezetésével a zeke szűkebb, testhezállóbb, kényelmesebb lett. Viselője lépésének fesztelenségét hátul az aljának a felhasítása, csinosságát a derekára hátul két gombbal felerősített szorító, a *dragon* vagy *ügyike* biztosította. Emellett zsebbel látták el, és esős vagy hideg időre *csuklyát* gomboltak rá. A kihajtott gallér, az egyenes és a ferde zseb, a hátsó hasíték és szorító, továbbá a csuklya újabb díszíthető és egyben hovatartozást kifejező felületeket biztosítottak. Maga a díszítés továbbra is csak szegőzésből, színes posztóval való alábele-

²⁷⁵ KÖVÁRI 1984. 117.; HAÁZ 1929. 442.; HAÁZ 1993a 75.; KRESZ 1956. 127.

²⁷⁶ NAGY 1972. 267.

²⁷⁷ ORBÁN 1869a 26.; KOZMA 1879. 110.; MALONYAY 1909. 36.

²⁷⁸ Idézi KÓSA-SZÁNTHÓ 1979a 92.

²⁷⁹ GÁBORJÁN 1993. 13.

lésből, a csuklya esetében pedig a szélek mintás kivágásából állt. A sima szegőt legfeljebb gépvarrás díszítette. Az új stílusú kabátot Háromszéken *bámbánnak*, Sóvidéken *kocogánynak*, Kászonban *cedelének* nevezték. Itt a gazdák a szegőzsinór mellé selyem (*lapos* és *gombolyag*) zsinórdísz is varratnak rá, és a zsinórból a szabó a gallér alá, a gombok mellé, és hátul a hasíték fölé vitézkötést formált.²⁸⁰ A régi és új forma párhuzamos megléte lehetőséget biztosított a rendi különbségek kifejezésére. Így pl. a háromszéki Barátoson a jobbágyrészen valók fekete posztóból készített, felálló nyakú zekét, a katona renden valók ünnepre szederjes posztókabátot, hétköznapra darócposztó zekét hordtak, melynek gallérja szegője és szorítója sötétkék volt, csuklyáját pedig piros vagy zöld posztóbélés díszítette. E ruhadarabnak különböző helységekből más és más formája őrződött meg, ebből kifolyólag a zekeviselés utolsó korszakában az egyes formák határozott helyre utaló jelrendszert nyertek. A tájékozott szemlélő a marosvásárhelyi fapiacra bejáró székelek falujára a zekéjükből következtethetett: így, ha a szokmányt világoskék posztó szegélyezte, szentistváni volt a gazdája, ha hosszabb és zsinóros, magyarosabb, akkor kőrispataki vagy etédi. Ha egyáltalán nem volt rajta se szegő, se zsinór, viszont magas és varrott volt a nyaka, akkor böződi, ravai vagy csöbi.²⁸¹

A XIX. században még templomban, lakodalomban, temetéskor hordott zekék fokozatosan veszítették el szerepüket. Előbb csak életkor- és családi állapotjelzővé váltak, mert a legények a hímes bundát, illetőleg a zsinóros ujjast részesítették előnyben, és a zekét csak télire vették fel, mint

²⁸⁰ NAGY 1972. 251.

²⁸¹ GERGELY 1866. 197.

Homoródalmáson 1840-ben, illetve a Bekecsalján 1866-ban.²⁸² Aztán a vagyoni állapot kifejezőjévé lett, mert már csak a szegények viselték, majd csak az öregek, illetve a vásároszók, szekeresek, pásztorok, éjjeliőrök, erdőlők körébe szorult vissza. Kászonban a húszas években úgy csúfolták a viselőjét: „Térgyig csizma, földig cedele”.²⁸³ Sok anyag kellett volna hozzá, ezért is mondtak le róla. Egyfelől a rövidebb karöltős ujjas és annak bundával bélelt változata, a *bőrös kurti* váltotta fel, másfelől pedig a városi nagykabát.

Ujjas, rövid felsőruhák

A ködmön rövid, csípőaljig érő változata, az *ujjas bunda, kis bőrös ujjas* vagy *ködmönke*, fontos téli ruhadarab volt.²⁸⁴ Mivel századunk első harmadában már kiveszőfélben volt, a néprajzi szakirodalom egyetlen egyenes ujjbevarrású és díszítetlen példányát tudta bemutatni, Lövétéről.²⁸⁵

A lakosság többsége a bundánál olcsóbb *zekét* hordta. Akinek kétféle zekéje volt, télen a hosszabbat, tavasszal és ősszel a rövidebbet viselte, mely utóbbi a XVIII. századi forrásokban gyakran említett *4–5–6 sing czondorának való posztóból* készült.²⁸⁶

A terminusok keveredése (ellenpélda Lövéte, ahol a rövid posztókabátot *zekebolondnak* nevezték)²⁸⁷ miatt azt, hogy a szolgabérek *szokmánya, zekéje* hosszú vagy rövid, csípőaljig érő volt-e, további elemzés döntheti csak el. Sepsí-

²⁸² KÖVÁRI 1984. 116.; GÖNCZI 1866. 189.

²⁸³ NAGY 1972. 252.

²⁸⁴ KOZMA 1879. 110.

²⁸⁵ HAÁZ 1929. 441.

²⁸⁶ SzT 1975. I. 1218–1219. **condraposztó** címszó.

²⁸⁷ HAÁZ 1929. 442.

szentgyörgyön 1797-ben a város a cselédeknek csak a rövidet engedélyezte.²⁸⁸ Az olaszteleki pap 1836-ban 7 *sing harisnyaposztó* mellett csak 4 *sing és egy fertály szürkeposztót* vett a pünkösdi sokadalomban, utóbbit feltehetően a szolgáljának készítendő zekéhez. Mindebből gondolhatjuk, hogy a XIX. század első harmadában a Nyárád menti pap sem adott 31 szolgáljának hosszabb *szürke szokmánt*.²⁸⁹ Ugyanez a forrás említi, hogy 1814-ben az egyik szolga két, 1830-ban egy másik egy *posztóujjast* is kért a szokmány mellett.

Megjelent tehát egy új, kezdetben csak kevesek által igényelt felsőruha,²⁹⁰ ami a székelyek ma is ismert *ujjasával* azonos. Már nem egyenes darabokból szabták, mint a szokmányt, hanem rézsútos és görbe vonalakkal, ferde vállal és karöltővel, gallérral és zsebbel. A XVIII. század végén még az úri ruhatárban is újnak számítottak a karöltős ruhadarabok. A székely népviseletről szólva, először GEDŐ János (1843) és a nyomán SZILÁGYI Sándor (1854) jellemezte: „Rövid ujjas, huszár dolmány alakú, háziszótt posztóból, melynek egyenes nyaka s széle mintegy két íznyi széles posztóval borítvák, belül lapos, sárga réz gombokkal, két-három sorral ellátva. Ezen ujjas télen színes flanell és bolti posztó, nyáron pedig különféle nyári bolti és háznál készült kelméből van.”²⁹¹ A XIX. század második felétől már mindenütt megtalálta ORBÁN Balázs: pl. Felsőórakoson „a férfiak a börmellény alatt flanel ujjast viselnek, melyet Dukinak (dugd ki) neveznek”. Csíkban a mellény „a másutt hordani szokott ujjast vagy bujjbelét feleslegessé teszi”.

²⁸⁸ NAGY 1972. 267.

²⁸⁹ MOLNÁR 1980. 162–164., 169.

²⁹⁰ MOLNÁR 1980. 162–164., 169. A szerző úgy gondolja, hogy ezt a ruhadarabot nem annyira a legények, mint inkább a középkorú és idősebb férfiak hordták.

²⁹¹ SZILÁGYI 1854. 102.

Menaságon „világoskék (saját készítményű) *zsinóros magyar szabású ujjasa* kék posztóval van szegélyezve.”²⁹² E ruhadarab a múlt században olyan rövid volt, hogy a harisnya ellenzője kilátszott alóla, az alja elől ék alakú volt, gallérja kihajtott és két sor apró gomb díszítette.²⁹³ Míg a zekefélék közös férfi és női ruhadarabok voltak, az ujjasok e formáit már kizárólag férfiak viselték, és olyannyira megkedvelték, hogy az előző formákról lemondtak a javukra. Legalábbis GÖNCZI JÁNOS szerint: „A bekecsaljinak a fehér posztó harisnya és szürke posztó ujjas téli és nyári öltözete is”.²⁹⁴ Az anyag rendi megkülönböztető szerepét még ekkor is számon tarthatták, amennyiben „a városi polgárság szederjes színű ... ujjast visel”.²⁹⁵ Szegője színe, sőt zsinórozása is továbbvitte a zekeviseletből fennmaradt hagyományokat, mígcsak a XX. század elején nem szorította ki a színes posztót a *fekete* és a *németbőr szegés* (szőrmeutánzat),²⁹⁶ vagy pedig nem mondtak le róla, mint századunkban Háromszéken. A székely rövid ujjas tehát táji különbségeket mutatott, amelyek más és más jellemzőkben jelentkeztek, pl. a hosszában: Háromszék Alvidékén „a férfiak ujjasa valamivel hosszabb, inkább kabátszerű”.²⁹⁷ Különbséget láthatunk az ujjas anyagában: Csíkban gyakori, de Felsőháromszéken is előfordult, hogy a gallérja és ujjja szebb, jobb minőségű gyári posztó vagy szövetből, a dereka szürke, és főleg újabban, mintásan szőtt háziposztóból készült. Ilyen esetben Csíkban nem is ujjasnak, hanem

²⁹² ORBÁN 1868, 210.; 1869a 28., 40.; 1870. 6.

²⁹³ ORBÁN 1868. 17., 74., 210.; 1869a 147.; 1869b 203.

²⁹⁴ GÖNCZI 1866. 189.

²⁹⁵ ORBÁN 1869. 204.

²⁹⁶ MALONYAY 1909. 35–36.; NAGY 1972. 253.: „A század elején a zsinórozás még csak a huszárcsaládok ujjasaira járt ki.”

²⁹⁷ ORBÁN 1869. 204.

lájbinak nevezték, s ez a név a ruhadarab kialakulásának lehetséges útjára hívja fel a figyelmünket. Főleg Marosszéken gyakori volt a fejtős pamutvászon ujjas. A szerkezetében is lehettek különbségek aszerint, hogy volt-e szorítóöve és zsebe, hány és milyen (vízszintes vagy függőleges). Abban is, hogy hogyan díszítették, *letűzdelt (törcölt)* posztórátéttel, *fényes gombbal* vagy zsinórral és mely részeit: csak a szegőjét, zsebfedelét, ill. gombolóját, vagy gazdagon kihántatták szabad felületeit. Jobbágytelkén megőrződtek a viselés szabályai is: itt a *piros barackmagos szőttesből* készült *tavaszi ujjast* csak a legények viselhették, míg a szűrkeposztó *téli ujjast* télen a legények, nyáron a házasemberek. A felnőtt férfiak télen a régiesebb szokmányt hordták. Ma mindkét ujjastípust az idősebbek őrzik.²⁹⁸ Tehát az újabb divat a fiatalok körében nyert polgárjogot először. A bekecsalji ujjasokat zsinórozással díszítették és a minták többségét *saskörmösnek* nevezték.²⁹⁹

A posztóujjasok helyébe Kászonban és Háromszéken már a századforduló táján,³⁰⁰ Székelyföldön más pontjain is kis időbeli eltéréssel a falusi mesterek által készített városias, rövid kabátfélék, majd a gyári konfekció lépett. Sokfelé azonban – pl. Háromszéken – ma is hordanak háziszőttesből készült, városias formájú rövid kabátokat és báránnyal bélelt *ködmönöket, bekecseket, kurtikat*.

²⁹⁸ TAMÁSNÉ SZABÓ 1995. 64–65., 68.

²⁹⁹ HAÁZ 1978. 148.

³⁰⁰ NAGY 1972. 253.

Ujjatlan, rövid felsőruhák

A legrégebb ujjatlan férfi felsőruhák az elől zárt, vállon és baloldalt csukódó *mellesbundák* viselete a báránybőr ruházat rangjavesztésével az alsó osztályok körébe szorult vissza. A XVII. századi ábrázolások szereplői közül egy *korcsolyás*, vagyis szállítómunkás viselte.³⁰¹ A Székelyföldön ORBÁN Balázs ezt a formát a gyergyóiaknál találta meg, *kevésbé szép idomúnak, de célszerűbbnek* találva a már általánosabb újabb divatú, elől nyitott formájúnál. A gyergyói mellest ekkor „köridomú díszes virághímzés” díszítette. Érdekes, hogy akkoriban a gyimesiek elől nyitott mellesbundát viseltek, ma viszont újból a régiesebb formát.³⁰² A kettő szorosabban egymás mellett élhetett, mert MALONYAY 1909-ben tudni vélte, hogy Udvarhely megyében is „nagyban viselték akkor télvíz idején az oldalt gombolós irhabundát, mely csak derékig ért és szépen virággal volt kivarrva. Egy-egy öreg és egy-egy szolgálégény ma is viseli. Háromszéken még hordják ezeket a bundákat, de úgy, hogy flanellből ujjat csinálnak neki. A neve ott: dugós bunda.”³⁰³ Kászomban NAGY Jenő is megtalálta az emlékét, ahol már hárásszal hímeztek színes virágokat a mellére és oldalára.³⁰⁴ A hétköznapi darabok díszítése nem volt kötelező, nem valószínű ugyanis, hogy a XIX. század eleji Nyárad menti cselédbérek felében szereplő bunda hímes lett volna.³⁰⁵

A XIX. századi híradások gyakrabban említenek nyitott *bundikát, irhamellényt*, talán mert ez lehetett az ünneplő. A

³⁰¹ SZENDREI 1908. 110. 9. tábla.

³⁰² ORBÁN 1869b 79., 148.

³⁰³ MALONYAY 1909. 36.

³⁰⁴ NAGY 1972. 248.

³⁰⁵ MOLNÁR 1980. 162–164., 169.

homoródalmási legények templomba menő *hányatos bőrmellényének* 1840-ben kedvelt formáját nem ismerjük,³⁰⁶ de az 1860-as években Udvarhely- és Csík-szerte elől nyitottban parádézta. E melleseknek legfeljebb a díszítménye és a hossza különbözött: a zetelakit, oláhfalusit és lövéteit *huszárosan sujtásozták*, a lövéteit köröskörül bőrbé szegték, *tarajos* (csipkés szélű) bőrdíszszel látták el, és ki is hímezték.³⁰⁷ A felsőrákosira, mely csípőig ért, selyemmel virágokat varrtak, míg az egészen rövid csíki mellest szironyozták. Lövétén szokás volt még, hogy „a *kevény* (hiú) legények a jobb felőli *bongház* (gombhurok) sorba végig *drótlábú* (amelynek a füle helyén két szál drót van) kék *éveg-bongot* (üveggombot) tűznek”. Két sor fekete vagy kék üveggombbal díszített *kicsiny szűcsbundáról* adott hírt SZILÁGYI Sándor is.³⁰⁸ Csíkban és Oláhfaluban is a mellényhez *flanelből* ujjat varrtak.³⁰⁹ Az 1880-ban csíkmenasági Jakab Józsefhez elszegődött csíkpálfalvi Bakó Elek bérének is egyik tétele: *egy bunda ujjastól*.³¹⁰ A mellesbundát Háromszéken is szokás volt posztóujjal kiegészíteni: a színes, kék vagy piros gyáripasztó karöltősen kiszabott ujjat bevarrták a mellény karöltőjébe. Ma Gyimesben is így járnak el, századunk első felében azonban itt egy régiesebb megoldást alkalmaztak: a külön elkészített egyenes szabású ujjakat hátul *hámmal* fogták össze, elől összegombolták, majd az így kialakított *hámosujjas* fölébe öltötték a mellest. A *hám* az 1750–1850 között a csíki cselédbérekben is jelen volt,³¹¹ e gyakorlat

³⁰⁶ KÖVÁRI 1984. 116.

³⁰⁷ HAÁZ 1929. 441.

³⁰⁸ HAÁZ 1929. 441.; SZILÁGYI 1854. 102.

³⁰⁹ ORBÁN 1868. 66. (Zetelaka), 74. (Oláhfalu), 210–211. (Felsőrákos); 1869a 28. (Csík), 79–80. (Gyimes).

³¹⁰ Ú. KERÉKGYÁRTÓ 1981–1984. 132.

³¹¹ KÓSA-SZÁNTHÓ 1979a 142., 148.; JÁNOS 1974. 381.

tehát szélesebb körű lehetett. A posztóujjas kialakulásához is például szolgálhatott ez a megoldás, ezt sugallja azok XIX. századi formáinak csúcsos alja is.³¹² A korai oldalgombos mellesbundák ugyanis szintén ék alakban végződtek.³¹³ A bundát Udvarhelyszéken és Erdővidéken nyáron is hordták, de csak télen gombolták be. Cifraságának köszönhetően az újabb fekete szövétlájbival szemben egy ideig meg tudta őrizni templomi és táncbeli szerepét, legalábbis Nyikómalomfalván a századunk első felében. Az ízlés azonban fokozatosan a díszítetlenség irányába változott.

A kelmefélékből készült lájbik a székelyföldi népviseletben mind elől nyitottak és karöltösek. Előttörténetükről keveset tudunk. A fejedelemség korában az urak „Honn *mellényt* viseltek, mi fenálló galléru, nyitott mellü, sujtásokkal, s értekes gombokkal kapcsolódott. E fölét otthon *haczkát* öltöttek. Ha pedig kimentek, a szűk dolmányt egyenesen az ingre vették fel...”³¹⁴ A határőrség szervezésekor a székelység fehér mellényt viselt.³¹⁵ Az újabb divatú lájbi előretöréséről Rettegi György így számolt be 1759-ben: „Már most dolmányt, övet éppen nem viselnek, hanem télben-nyárban mentét s leiblit vagy melyrevalót, melyet különb-különbféle módon szoktak viselni, némelyek paszumánttal, némelyek a nélkül, némelyek selyem, némelyek szőr-materiából csináltatják.”³¹⁶ E ruhadarabot még 1801-ben is *nimet lájbliként* emlegették, magyarrá fél évszázad

³¹² ORBÁN 1868. 17., 147.

³¹³ KRESZ 1978. 330–332.

³¹⁴ KÖVÁRI 1860. 30. Az adat KEMÉNY Jánostól származik, a XVII. század első felére vonatkozik.

³¹⁵ SZÁDECZKY Lajos nyomán NAGY 1972. 219.: „...tartsák meg a viselni szokott... fehér mellényt (seu leibli)...”.

³¹⁶ SzT 1995. VII. 770. **lájbi** címszó.

alatt zsinórozása tette.³¹⁷ A parasztságnál ekkor a lajbi még ritka volt,³¹⁸ a Nyárad menti szolgák közül is csak ketten igényelték 1821–22-ben.³¹⁹ Csíkban *szederjes posztó* mellett még harisnyaposztóból is készülhetett.³²⁰ Az alsóbb osztályokhoz először az urak levetett ruhájaként került el.³²¹ A kék posztó lajbi a formája szerint is hasonló mellesbundát váltotta fel: a Székelyföld nagy részén Udvarhelyszéket és Erdővidéket kivéve 1857-ben már ez volt az általánosabb, a lövétei fiataloknál a XX. század elején „nyáron a fekete magas lajbi kezd divatos lenni, mert olcsóbb és könnyebb a bundánál”.³²² NAGY Jenő is szabásbeli azonosságot tételez fel a mellesbunda és a nyakig begombolható, keskeny álló gallérú kászoni lajbi közt, mely alakilag a sóvidéki egyenes hátú, *fennyakas* lajbival egyezett. Kászonban ez utóbbiból, a nyakánál kicsi *hajtokával* bővítve, *galléros lajbit* alakítottak ki, ami két vízszintes zsebét még a kisbundától örökölte.³²³ A századforduló táján Sóvidéken a tanult kismesterek a *fazonos gallérú lajbit* hozták divatba. Végül a gallér nélküli, kerek, majd háromszögű nyakkivágású városi szövetszemlények diktáltak divatot. Utóbbiak hátát általában szorítóöv tette testhezállóbbá, és már felül is volt egy-két zsebük. Kászonban ez a váltás a 30-as években következett be.³²⁴ A magas gallérú lajbikat még általában

³¹⁷ SzT 1995. VII. 770. **lájbi** címszó. 1801: Két Fejér viseltes Pityét Nimet Lájblík (Vargyas); 1850: Egy fekete posztó, sinórral kivarrott magyar lajblí (Marosvásárhely).

³¹⁸ VAJDA 1944. 537.

³¹⁹ MOLNÁR 1980. 162–164.

³²⁰ JÁNOS 1974. 381.

³²¹ SzT 1995. VII. 770. **lájbi** címszó.

³²² KRESZ 1956. 128.; HAÁZ 1929. 444.

³²³ NAGY 1972. 253.; HAÁZ 1929. 441.

³²⁴ HAÁZ 1993a 76.; NAGY 1972. 253.

két sor fényes gomb, esetleg *zsinórszegő* és szerény *vitézkötés* díszítette. A Sóvidéken és a Bekecsalján a *fazonos gallérú férfilájbik* máig csaknem tobzódnak a zsinórozásban: a szerkezeti elemeken, vonalakon túl csaknem minden felületet elborít a díszítmény.

Vidékenként más és más anyagú, formájú, díszítményű lájbi vált jellemzővé. Háromszéken kék posztóból vagy fekete szövetből készült az ünneplő, akárcsak az udvarhelyszéki havasalji falvakban, így Máréfalván, Zetelakán, és szürke vagy egerfahéjjal *kükörccsfeketére* festett háziszóttos posztóból a viselő. A háziposztó ruhát, közte a lájbit is, szívesen bélelték színes fejtőszóttessel, és szegélyezték sötét gyári posztóval, így Szentivánlaborfalván. Magas nyakú és álló gallérú formáját a századfordulón még csak a városi iparosok, a 30-as években emlékezet szerint már a földművesek is két rend *sűrű* és *fényes*, lapos acélgommbal díszítették.³²⁵ Időközben viszont, mint Kézdivásárhelyen, már az újabb stílusú, gallér nélküli mellény vált hagyományossá.³²⁶

³²⁵ CSULAK Magda gyűjtése Uzonból, Nagybaconból, Barátostól, Hatolykáról, Szentkatolnáról.

³²⁶ *Zsuzsi és Andris népviseletben gyűjtemény* SZNM Itsz.: 5754. (148A, 151A, 135A, 137A) kísérellevele.

Lábbelik és öltözetkiegészítők

A székelyek nyáron is eltűrték a kucsma, harisnya és bunda mellett a meleg lábbelit is. Míg a XVII. századi erdélyi főurak drága *karmazsincsizmában, deli saruban*,³²⁷ otthon *nadrágszártra varrt bőrcapcában és török papucsban* jártak, és némelyik fiatal főnemes díszes szironyozott vagy aranyos szíjú *telekes bocskort* kötött,³²⁸ a köznép ezek régiesebb divatú és durvább megfelelőit: tehénbőr *szekernyét* (hosszú szárú lábbelit), a szárközépig érő, oldalán fűzött *sarut* vagy *bakancsot*, s az alsó rend a *bocskort* hordta.³²⁹ 1649-ben Kézdivásárhelyen a felszabaduló szücsinas gazdájától *egy bokor csizmát* is kapott.³³⁰ Az 1666-os erdélyi országgyűlésen a szegénységnek a festett posztó felsőruhák mellett a csizmaviselést is tiltották: „... ha mégis afféléket

³²⁷ *Régi erdélyi viseletek* 1990. Sárga csizmások: nemes, fiatal főnemes, szász tanácsúr, brassói polgármester, cigány, magyar kapitány (2., 5., 13., 39., 53., 69. kép. Utóbbi sarkantyús). Piros csizmások: udvaronc, urát kísérő inas, magyar iparos (3., 65., 11. kép). A szász és magyar református lelkészek és diákok újítása volt a barna vagy fekete csizma (16., 17., 19. kép.); APOR 1972. 32. idején még „Bizony az fekete csizmát sem viselte más, hanem aki gyászolt, az dali csizmát sem viselte más senki, hanem amaz nagy emlékezetű úr, Kornis Gáspár.”

³²⁸ APOR 1972. 34.; Bőrcapcsa és papucs: *Régi erdélyi viseletek* 1990. 55., 57. kép.

³²⁹ KÖVÁRI 1860. 33–36.; *Régi erdélyi viseletek* 1990. Szekernyeszerű lábbeli: 25., 31., 68. kép, 67., 70. kép. Saru: 7., 43., 46. kép: egy székelyföldi sóvágón, egy külvárosi románon és egy román papon. Bocskor: 67., 70. (egy székelyföldi katolikus diákon, egy gyalogos katonán), 33. (nemesúr hajdúján), 27., 28., 47., 61., 63. (románokon), 60. kép (egy disznókereskedőn). Bocskort viselt továbbá egy közrendű székely: DOMANOVSKY é.n. III. 124. A bocskor fűzőmódjában és a bocskorszija hosszában különbségeket figyelhetünk meg.

³³⁰ CSEREY 1976–1977. 132.

viselnének, büntethessék...”³³¹ Majd a karmazsinnál gyengébb, de a marhabőrnél jobb minőségű kordovánbőr-ből³³² nem hordhattak lábbelit, pl. a sepsiszentgyörgyi szolgák.³³³ Noha ez a tiltás a kiváltságos katonaszékelyeket nem érintette, nem sok sarkantyús-csizmás székely katonával találkozhatott 1690 táján Marsigli, amikor egyet közülük megörökített.³³⁴ 1665-ben ugyanis a háromszékieknek még „... szüntelen parantsolják, hogy hadi expedícióra botskorosan ne menjünk”. Ezt az elvárását a hatóság 1683-ban megismételte: „mind lovas, és gyalog nemessi szabadsággal élő, és hadban szolgáló Rendek legye(ne)k olly kész hadi apparatussal jo köntösösön, jo fegyveresse(n) paripáson (:ne)m ugy mint tavaly s annak előtte fa kengyelesse(n) s bocskorosson...”³³⁵ Tehát utolsó fejedelmeik szorították rá, hogy száras cipőben gyülekezzenek a hadba.³³⁶ „Teljes fölszerelésükhöz tartozott egy pár színes, többnyire vörös bakancs vagy cepők is. 1665-ben keservesen panaszkodnak a háromszékiek, hogy a bakancs

³³¹ SzT 1978. II. 174. **csizma** címszó.

³³² Az 1642-es árszabás szerint egy karmazsincsizma 2 ft. 50-be, egy kordován 1 ft. 50-be, míg a szattyán csak 60–70 pénzbe került. KÖVÁRI 1860. 35.; 1744-ben viszont egy pár férfinak való félsinges kordovánscizma 2 H. fl. 04. dénárba került, egy jó öreg borjúbőrcsizma szkompiaival készítve csak 1 fl. 36 dénárba. KONCZ 1895. 187.

³³³ DÁVID József forrásközlését újraközli NAGY 1972. 267. Az 1744-es erdélyi limitáció szerint legértékesebb a *kordovány* lábbeli (a még ennél is értékesebb karmazsin ezek szerint importáru lehetett), ezt követi a borjúbőr, különösen ha szkompiaival készítik, és legalábbvaló a szattyán, ebből már csak női csizma készült. KONCZ 1895. 187. és KÖVÁRI 1860. 33.

³³⁴ *Régi erdélyi viseletek* 1990. 83. lap 19. ábra és 69. kép. Marsigli székely katonája és a magyar kapitány is csizmásak.

³³⁵ SzT 1975. I. 951. **bocskorosan** címszó.

³³⁶ IMREH–PATAKI 1992. 53–54.

oly drága lett, hogy felnőtt embernek 2 Ft 50 dénárba kerül.³³⁷ A lábbeli szármagassága rangjelző volt: az 1642-es árszabás „a szolgálóknak megtiltja, hogy oly magas szárú csizmát, melyet úrnők viselnek, venniük nem szabad”.³³⁸ 1744-ben a férfi kordováncsizma három, a saru két árkategóriába tartozott.³³⁹ E korban csupán a bocskor volt olcsó, de még annak is voltak különböző áru és minőségű változatai.³⁴⁰

A bocskor a XIX. században valamennyi forrás szerint határozottan a szegénység viselete volt,³⁴¹ a Nyárad menti cselédek is ezt viselték.³⁴² Marosszéken az 1860-as években a Bekecs lábától jövő legszegényebb: „A remeteiek,

³³⁷ CONNERT Jánost idézi NAGY 1972. 267. Ekkoriban egy borjas tehén 3–4 ft-ot ért. KŐVÁRI 1860. 18.

³³⁸ KŐVÁRI 1860. 33–34.

³³⁹ KONCZ 1895. 187.

	H. fl. den
Egy pár férfinak való félsinges kordováncsizma	2.04
Utána való férficsizma	1.72
Harmadik renden való férficsizma	1.50
Férfinak való jó hosszúszerű öreg saru	2.40
Másodrendbeli kisebb s kurtább saru	2 –

³⁴⁰ KONCZ 1895. 187.:

	H. fl. den
Három talpból álló kikészített bocskor	– 36
Szőrös bocskor, a mely a legjobb	– 24
Másodrenden való szőrös bocskor	– 18
Harmadrendbeli szőrös bocskor	– 15
Lábbocskor	– 15

³⁴¹ Így SCHEINT (NAGY 1972. 267.); NAGY Imre (KRESZ 1956. 129.); KOZMA 1879. 110.; GERGELY 1866. 197.

³⁴² MOLNÁR 1980. 163–165. 34 cselédből csak 4 nem igényelte. Ugyanakkor új csizmát csak hárman kértek, és ketten csak a régít fejtették.

köszvényesiek, mikházi és demjénháziak stb. közül többet bocskorral lehet látni”.³⁴³ Csíkban és Udvarhelyszéken is főleg a havasaljiaknál volt gyakori, és a szegény sorsúak marha- vagy sertésbőrből maguknak el is készítették.³⁴⁴ A gyimesi és a csíki cselédek bérben kapták, és házi vagy csomakőrösi font lószőr-pórázzal rögzítették a lábukra. „A póráz kecskeszörből, marha- vagy lófaro kból, esetleg sörényből készült. Viseletét a székely határország éppen azért tiltja meg, mert sok lovat elcsúfítottak azzal, hogy farkát, sörényét igen megnyesték.”³⁴⁵ A század második felében KOZMA szerint szegényesnek számított a bokáig érő, oldalt fűzött czepők is, amit főleg Székelykeresztúron és vidékén hordottak.³⁴⁶ A többség ekkor már be tudta szerezni a sarkantyús kordován- vagy marhabőr csizmát.³⁴⁷ A borjúbőr csizmát főleg az udvarhelyszékiek viselték. Lábukra szakadozott fehérmemből vagy kimustrált posztóból hasított kapcát csavartak, csupán a bocskorhoz, ünnepre szabtak újat, egy- vagy másfél sing harisnyaposztóból.³⁴⁸

A néprajzi gyűjtések a századvégi általános elszegényedési folyamatot és a viselet hatósági szabályozásának megszüntét tükrözik. Az I. világháború előtt Szent György és Szent Mihály napja közt a hodosi gyermekek és a jobbágytelki férfinem valamennyi korosztálya mezítláb járt.³⁴⁹ A háromszékiek csak hétköznaponként kímélték így a lábbelijüket. Csíkban hétköznap általánosan bocskort viseltek.

³⁴³ GERGELY 1866. 197.; KOZMA 1879. 110.

³⁴⁴ ORBÁN 1868. 75.; 1869a 28.

³⁴⁵ ORBÁN 1869a 156.; JÁNOS 1974. 382.

³⁴⁶ KOZMA 1879. 110.

³⁴⁷ SCHEINT (NAGY 1972. 267.); NAGY Imre (KRESZ 1956. 120.), GERGELY 1866. 197.; KOZMA 1879. 197.

³⁴⁸ JÁNOS 1974. 382.

³⁴⁹ TAMÁSNÉ SZABÓ 1995. 63–65.

Udvarhelyszéken a szegények még templomba, táncba is ebben jártak, Gyimesben pedig mindenki, mindenhova. A lövétei bocskornak három fajtája volt. A *fűzött bocskor* szélén – emlékezet szerint – *fűző likak, telkek* voltak, a *tőzött bocskor* két oldalát *bőrtőzés* erősítette. A *szőrös bocskort* házilag csávázott szőrös bőrből készítették.³⁵⁰ VÁMSZER Géza szerint Csíkbán majdnem mindenki el tudta készíteni magának, de „mindig voltak, akik a jó bocskor készítésének valóban mesterei voltak”. Az elől ráncolt, két, különbözőképpen fűzött bocskortípus egyikének szabását egy tapasztalt gyimesközéploki bocskorkészítő irányítása alapján írta le.³⁵¹ Kászónban a szegények szőrös, a jobb módúak cserzett bőr házi készítésű bocskort viseltek.³⁵² E lábbeli jel szerepére utalt a lövétei mondóka is: „Fűzött bocskor tisztesség,/ Tőzött bocskor kevélység,/ Szőrös bocskor tehenség (lustaság)”.³⁵³

Az első világháború után a bocskorviselet általában a pásztorok körébe szorult vissza, hétköznapi lábbeliként csak a periférián, így Gyimesben meg Felsőrákoson az öregeknél maradt meg, akik a bakancsnál melegebbnek tartották. Emellett alkalmi szerepet kapott: mivel meredek hegyoldalakon *kegyelmesebb* volt benne a járás, továbbra is ebben erdőltek, és mert jól védett a tarló szúrásától, ebben arattak, viszont már az olcsóbb gumiból készítették.³⁵⁴ A gyakoribb városbajárás a póráz helyett a bőrszija használatának kedvezett. A posztókapcát, hogy puhább legyen, nem ványolták.³⁵⁵ A bocskort többfelé a száras cipő váltotta fel.

³⁵⁰ HAÁZ 1929. 442.

³⁵¹ VÁMSZER 1977. 134.

³⁵² NAGY 1972. 257.

³⁵³ HAÁZ 1929. 444.

³⁵⁴ VÁMSZER 1977. 134.; NAGY 1972. 257–258.; HAÁZ 1929. 442.

³⁵⁵ NAGY 1972. 257.

Legrégebbi, Udvarhelyszékről ismert változatát, a belül fűzőre járó *csizmabolondot* a durva, zsíros bőrből készült *cepők* vagy *bakancs*, majd a *cúgos cipő* követte.³⁵⁶ Háromszéken ez lett a nyári lábbeli, szemben a télen viselt csizmával, a szegényebbek télen is ebben jártak. Hodoson hétköznap bakancsot, vasárnap csizmát húztak a férfiak.

Az egykori úri bőrcapca egy késői, átalakult leszármazottja, a kötött vagy horgolt és posztótalppal ellátott *pampó* főleg a gyermekek viseletében élt tovább, de a Sóvidéken félcipőhöz hasonlult változatát házipapucsként felnőttek is hordták. Háromszéken a legszegényebbek a *posztópapucst* az utcára is felhúzták, míg Gyimesben, ahol *botosnak* neveztek, szénát takarni jártak benne.³⁵⁷ Sóvidéken *botos csizmának* a posztószárú, dupla bőrtalpú, vásárba járó, dupla kapcával viselt lábbelit neveztek.³⁵⁸ Háromszéken és a Sóvidéken a bőrlábbeli védésére készült, rövid, halinaposztó lábbelifélének a neve *botos*, ill. *sutu*.³⁵⁹

A múlt század végén az általában lágy szárú, oldalvarrott csizmák közül a háromszékiek és Maros mentiek inkább ráncos szárúak,³⁶⁰ az udvarhelyszéki *magyar csizmák* enyhén ráncos torkúak, szív alakú szártetővel, a kászoni *kerek csizmák* pedig sima torkúak és egyenes szárvégződésűek voltak. A *sima csizmát* Háromszéken egykor a jobbágyok, a *röcskös torkút* vagy *ezerráncút* a szabad székelyek hordták.³⁶¹ A lágy szárú csizmát a hátul varrott, *töltött-* vagy

³⁵⁶ HAÁZ 1929. 444.; HAÁZ 1993a 77.

³⁵⁷ KÓSA-SZÁNTHÓ 1979b 149.

³⁵⁸ HAÁZ 1993a 78.

³⁵⁹ HAÁZ 1993a 78.; Ezt a funkciót töltötte a *botos* a XVII. századi nemesasszonyoknál is. APOR 1972. 28.

³⁶⁰ NAGY 1972. 258.

³⁶¹ HAÁZ 1929. 443.; NAGY 1972. 258.; CSULAK Magda gyűjtései Uzonból és Szentkatolnáról.

kemény szárú, tisztítószeréről *degettesnek* is nevezett csizma váltotta fel, továbbra is szív alakú szártetővel, körben fonott bőrszegővel, középen *rózsával*. Az újabb változatok, a *horgas szárú boxcsizma*, meg a magasabb *bürger csizma* mellett a módosabbaknál az ezerráncú vagy *rakott csizma* megőrizte ünnepi szerepét.³⁶²

A már említett övféléken, kalapdíszeken és nyakkravalón kívül az öltözetet többféle, különböző funkciójú darab egészítette ki. A fiatalok csuklólvédő *karmantyújáról* és *zsebkendőjéről* a leányok gondoskodtak: ezek jelezték, hogy a legénynek van már *szereetője*. A hímes zsebkendőt korábban az övükben, majd a zsebes mellény megjelenése után annak jobb felső zsebében hordták. A vőlegény jele volt Felső-rákoson a lajbija gombsorán felülről lefelé, balról jobbra átfűzött *faolajas zsebruva*. A szironyozott bőrtarisznyák a múlt században főként az udvarhelyszéki Havasalja bizonyára módosabb lakóinál fordultak elő.³⁶³ Helyüket a posztó- és vászontarisznyák (pl. a *kenyeres tarisznya*) és *átalvetők* foglalták el. Az inge vagy köpenye nyakába szúrt, a XVII. században még újdonságnak számító hosszú szárú pipával a gyalogos katona szabadságjogait jelezte;³⁶⁴ ugyanezt a XIX. században már korlátozás nélkül viselhették a marosvásárhelyi fapiac székely árusai.³⁶⁵ Egykor jelentősebb szerepet játszottak a kézbeliek, a főrendűek buzogánya és a nemesember kardja helyett a katonarendűé a rövidebb nyelű, néha egészen fából készített, szépen kidolgozott csákány, balta vagy szekerce; a közrendű szé-

³⁶² HAÁZ 1993a 78.

³⁶³ Oláhfaluban egy hosszú bundás férfi bőr-, egy posztómellényes pedig kelméből készült csikos tarisznyát viselt. ORBÁN 1868. 74.

³⁶⁴ *Régi erdélyi viseletek* 1990. 70. kép.

³⁶⁵ GERGELY 1866. 68.

kely attribútuma pedig a bunkósbot vagy az egyik végén kalapácsszerű, a másikon megpödörített végű fokos volt. KŐVÁRI szerint „... azok mindegyike kis fegyver, mi legalább az önvédelmet biztosítja”.³⁶⁶

³⁶⁶ KŐVÁRI 1860. 37.